

Verjine Svazlian (Sıvaslyan)

Ermeni Soykırım ve Tarihsel Hafıza

İçindekiler

ERMENİ SOYKIRIMI VE TARİHSEL HAFIZA	2
(Özet).....	2
ERMENİ SOYKIRIMI VE TARİHSEL HAFIZA	4
Yayıncının Notu	4
SOYKIRIMDAN KURTULAN GÖRGÜ TANIKLARININ ANLATTIĞI HİKÂYELERİN TİPOLOJİ AÇISINDAN ÖZELLİKLERİ.....	5
SOYKIRIMDAN KURTULAN GÖRGÜ TANIKLARININ ANLATTIKLARINA GÖRE ERMENİ SOYKIRIMI'NIN GİDİŞATI.....	15
YAZAR HAKKINDA	74
YAYIMLANMIŞ ESERLERİ	75
ÖDÜLLER	76
KAYNAKÇA	77

ERMENİ SOYKIRIMI VE TARİHSEL HAFIZA

(Özet)

Son yıllarda Ermeni Soykırımı'na (1915-1922) duyulan ilgi daha da arttı. Bu her şeyden önce o tarihsel olayın birçok ülke tarafından tanınmasından ileri gelmektedir. Ancak, resmi Türk tarihçiliği ve Türk tezlerini benimseyen tarihçilik doğruluğu kesin tarihi olayları çarpıtmaya ve reddetmeye devam etmektedir.

Oysaki, çeşitli dillerde yayımlanmış resmi belgelerin yanısıra, halk tarafından söz konusu olayların doğrudan etkisi altında anlatılanların da önemli bir tarihi belge değeri vardır. O kitlesel siyasi cürümün nesnesinin Ermeni halkının ta kendisi olması nedeniyle, ve nasıl ki her suçun aydınlanmasında tanıkların verdiği ifadeler belirleyici rol oynuyorsa bu vakada da, görgü tanıklarının anlattıklarını temel almak gerekmektedir. Bu anlatımlardan her biri Ermeni Davası'nın adil bir biçimde çözümlenmesi ve Ermeni Soykırımı'nın tanınması çalışmasında hukuki açıdan kanıt değeri taşımaktadır.

Tehcir ve soykırım neticesinde batı Ermenilerinin hissedilir bir kısmı (1, 5 milyonu aşkın insan) yok oldu; mucize eseri olarak kurtulanlar ise tarihsel bir gerçeklik olarak Ermeni Diasporası'nı oluşturmak üzere dünyanın çeşitli ülkelerine dağıldılar. O trajik olayların görgü tanıklarından birçoğu 1920'li yıllardan itibaren düzenli aralıklarla Diaspora'dan Sovyet Ermenistanı'na dönmüş ve kendi evvelki memleketlerini simgeleyen yeni inşa edilmiş yerlere yerleşmişlerdir.

1955 yılından itibaren, yaklaşık 50 yıl boyunca, (halkın kullandığı dile sadık kalarak) Ermeni Soykırımı'ndan mucize eseri olarak kurtulmuş görgü tanıklarının ve hayatta kalanların anlattıklarını (600 birim) yazıya döktük; bunların ses ve görüntülerini kaydettik. Bu hikâyelerin orijinaleri Ermenistan Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi Ermeni Soykırımı Müze-Enstitüsü'nün arşivlerinde saklanmaktadır.

Bu incelemedeki etnografik konular Ermenice kitabımızdan alınmıştır (Verjine Svazlian. Ermeni Soykırımı. Hayatta Kalan Görgü Tanıklarının Anlattıkları. Erivan, EC UBA "Gitutyun" Basımevi, 2000, 500 sayfa).

Bu araştırmada Ermeni Soykırımı'nın gidişatı ve tarihsel olayları sunulmuş; bunlar, Batı Ermenistan, Kilikya ve Anadolu'daki 70 yerleşim yerinden zorla tehcir edilen, Ermenistan'a ve Diaspora'ya yerleşen (Yunanistan, Fransa, İtalya, Almanya, ABD, Suriye, Lübnan, Irak, Mısır, Balkan ülkeleri, Türkiye) Ermeni Soykırımı'ndan kurtulmuş görgü tanıklarının anlattıklarıyla ve tarihsel nitelikli (Ermenice ve Türkçe) şarkılarla tamamlanmış, gerçekleşmiş ve teyit edilmişlerdir.

Olayları kaydeden o tanık hikâyeleri Birinci Dünya Savaşı sırasında Jön Türk Hükümeti'nin organize ettiği, Ermenilere yönelik seferberliği, silah toplama faaliyetlerini, kitlesel tehcir ve kıyımları gerçeğe uygun bir şekilde yeniden yansıtmaktadırlar.

Halktan elde edilen o konular, tarihin kavranması açısından taşıdıkları önem ve özgünlükleri nedeniyle, Ermeni Soykırımı'nı halkın kullandığı sade dille aydınlatan, objektif, olaylara dayanan, güvenilir ve inkâr edilemez tanık hikâyeleri haline gelmektedirler.

VERJİNE SVAZLIAN

ERMENİ SOYKIRIMI VE TARİHSEL HAFIZA

Yayımcının Notu

Bu araştırma Ermeni Soykırımı'ndan kurtulmuş nesilden doğrudan doğruya elde edilerek yazıya dökülmüş, halk tarafından sözlü olarak anlatılmış hikâyeler ve şarkılar içermektedir. Filoloji Bilimleri Doktoru Verjine Svazlian bunları 50 yıl boyunca büyük bir sabır ve adanmışlıkla yazıya dökmüştür.

Bu çalışma, özellikle içerdiği, Ermeni Soykırımı'nın tüyler ürpertici manzaralarını tasvir eden birçok hatırat ve Deir-es-Zor'da yaşanmış acıları ve insanların korkunç dertlerini kaydeden Ermenice ve Türkçe halk şarkıları nedeniyle büyük bir tarihi ve hatta siyasi önem ve anlam arz etmektedir.

Ermeni Ulusu'nun batıdaki bölümünün trajik ve kahramanlıklarla dolu tarihine ait eşsiz anıları ve şarkıları Ermeni Soykırımı'ndan kurtulanların (ki bu insanlar zaten aramızdan ayrılmışlardır) zayıflayan hafızalarından ve sonsuza dek unutulma tehlikesinden kurtarmak yönünde zor ve övülmeye değer bir çalışma yapılmıştır.

Bu konular, Ermenilerin yaşadığı en büyük trajedinin zihinleri allak bullak eden görüntülerini halkın kullandığı canlı dille yeniden hâsıl etmeleri açısından gerçekten de en önemli tarihi belgelerdir.

Yazar bu çalışmada, kendi yazıya döktüğü zengin ve çeşitli konulara, çok ustaca, kesin tarihi kanıtlar eklemiş ve halka ait o konular tarihsel gerçekleri doğrulayan, kanıtlayan ve ayrıntılı bir şekilde anlatan halka ait orijinal belgeler haline gelmişlerdir. Şunu da belirtmek gerekir ki bu kitabın yazarı Ermeni Soykırımı'yla ilgili bahsi geçen konuları, özellikle de halkın anılarını ve Türkçe şarkıları, bilimsel çevrelerde yayan ilk kişidir.

Bu çalışma soykırımdan kurtulanların fotoğraflarıyla ve en önemlisi, Türkçe şarkılara eklenmiş, konuların anlaşılmasını büyük ölçüde kolaylaştıran yazarın kendi yaptığı tercümelerle tamamlanmıştır.

Görgü tanıklarının o hatıraları ve özellikle de Türkçe şarkıları Ermeni Ulusu'nun o trajik dönemi kapsayan tarihini sadece doğru bir biçimde anlamak ve kavramak bakımından değil, aynı zamanda Ermeni Davası'nın savunmasını daha sağlam temellere oturtmak ve halkın anılarıyla, hem de Türkçe şarkılarla ve o şarkılarda yankılanan suçlamalarla Türk tarihçilerine ve [resmi] Türk tezlerini benimseyen tarihçilere karşı mücadele vermek bakımından da tarihi belge değeri taşımaktadırlar.

Sarkis Harutyunyan

Ermenistan Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi Üyesi

SOYKIRIMDAN KURTULAN GÖRGÜ TANIKLARININ ANLATTIĞI HİKÂYELERİN TİPOLOJİ AÇISINDAN ÖZELLİKLERİ

İnsanlığa karşı işlenen uluslararası siyasi bir suç olarak Ermeni Soykırımı tarihin zorlamasıyla, Ermeni Halkı'nın ulusal bilincinin, düşüncelerinin ve iç dünyasının ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir.

Yıllar geçtikçe Ermeni Soykırımı'na duyulan ilgi daha da artıyor. Bunun nedeni, o tarihi olayın son zamanlarda birçok ülke tarafından tanınmasıdır. Ancak, Türk ve [resmi] Türk tezlerini benimseyen tarihçiler Ermeni Ulusu'nun kaderini tayin etmiş, 1915-1922 yılları arasında cereyan etmiş, doğruluğu kesin tarihi olayları çarpıtmak için bugüne kadar her türlü çabayı sarfetmiş ve halen de sarfetmektedirler.

Ermeni Soykırımı hakkında farklı dillerde çok sayıda araştırma, belgeler içeren kitap, siyasetçilerin ve toplum adamlarının bildirimleri ve sanatsal eserler yayımlanmıştır; ama yayımlanmış o muazzam literatürde, sözü edilen o tarihi olayların doğrudan tesiri altında kalmış soykırımdan kurtulan görgü tanıklarının anlattığı anılar ve aktardığı halk şarkıları bulunmamaktadır. Bu hatıra ve şarkılar tarihin kavranması açısından ve **olayları kanıtlayan belgeler** ve birincil başvuru kaynakları olarak büyük önem taşımaktadırlar. Mademki o tarif edilemez ıstırapları Ermeni Ulusu'nun kendisi çekmiştir, o halde o kitlesel cürümün nesnesi de kendisidir. Ve nasıl ki her suçun aydınlatılmasında şahitlerin anlattıkları belirleyici rol oynuyorsa, aynı şekilde bu vakada da soykırımdan kurtulan görgü tanıklarının ifadelerini temel almak gerekmektedir. Bu hikâyelerden her biri Ermeni Davası'nın adil bir biçimde çözümlenmesi ve Ermeni Soykırımı'nın tanınması çalışmasında hukuki açıdan kanıt değeri taşımaktadır.

Henüz Sovyet Ermenistanı'nda Ermeni Soykırımı'ndan açıkça bahsetmenin imkânsız olduğu 1955 yılından itibaren, ve soykırımdan kıl payı kurtulmuş, sürgün edilmiş ve vatanlarına dönüş yapmış görgü tanıkları haksız bir biçimde iftiraya uğrama ve sürgüne gönderilme korku ve dehşeti içinde yaşarlarken, Erivan H. Abovyan* Pedagoji Enstitüsü'nde öğrenci olan ben her türlü zorluğu hiçe sayıp halkın sözlü geleneklerine ait o tür konuların tarihbilimsel açıdan ve olayları kanıtlayan belgeler olarak değerlerini iyi bilerek başlangıçta batı Ermenisi olmanın dürtüsüyle ve kendi şahsi inisiyatifimle, 1960 yılından itibaren ise Ermenistan Bilimler Akademisi Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü'nün şemsiyesi altında, başka bilimsel çalışmalara paralel olarak, yazın yakıcı sıcağında, kışın dondurucu soğukunda, mahalle mahalle, köy köy yayan gezerek Ermeni Soykırımı'ndan mucize eseri olarak kurtulmuş görgü tanıklarını arayıp bularak, onlara incelikle yaklaşarak, ek sorular sorup onların dikkatini dağıtmadan, aksine doğrudan doğruya edindikleri izlenimleri serbest bir şekilde ifade etmelerine izin vererek, onların anlattıkları, o zamana kadar ne Ermenistan'da ne de Diaspora'da yayımlanmış tüyler ürperten anıları, sözlü olarak aktarılmış tarihsel içerikli etkileyici hikâyeleri ve muhtelif tarihi şarkıları yazıya döktüm [Svazlıyan, 1984, 1994, 1995].

O tarihten sonra, 1995 yılında Tsitsernakaberd'de (Erivan) kurulmuş olan Ermenistan Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi Ermeni Soykırımı Müze-Enstitüsü'nün müdürlüğü tarafından sunulan imkânlarla soykırımdan kurtulan görgü tanıklarının anlattıkları anıları yazıya dökerek, ses kaydı yaparak, aynı zamanda (teknisyen, Galust Halacyan'la) video görüntüler kaydederek de o çalışmalara devam ettik [1997a, 1997b, 1999]. Bunları, o tarihten önce ve sonra tarafımızdan yazıya dökülmüş ve video görüntüleri kaydedilmiş başka anılarla ve şarkılarla tamamlayarak, bantları deşifre ettik ve “*Ermeni Soykırımı, soykırımdan kurtulan görgü tanıklarının hikâyeleri*” adlı kalın ciltli kitapta topladık [Svazlıyan 2000]. Bu araştırmadaki orijinal hikâyelerden aktarılan bölümler, soykırımdan kurtulan görgü tanıklarının anlattıkları anılar ve onların aktardıkları tarihi şarkı bölümleri, ilgili hikâyenin sıra numarasıyla birlikte yukarıda adı geçen kitaptan alınmışlardır (600 birim).

Bu ciltte toplanmış halka ait bütün konuların orijinal metinleri, ses ve görüntü kayıtları EC UBA Ermeni Soykırımı Müze-Enstitüsü'nün arşivinde saklanmaktadır.

Halka ait o konuları aktaran görgü tanıkları (soykırımdan kurtulmuş 600 kişi) kendi tarihi vatanlarından zorla kovulmuş Ermenilerin en yaşlı temsilcileridir. Onlar 1915-1922'de uygulanan Ermeni Soykırımı sırasında Batı Ermenistan'dan, Kilikya'dan(1921'de) ve Ermenilerin yaşadığı Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden (1922'deki İzmir felaketi) sürgüne gönderilmişlerdir.

O tarihi olaylar sırasında batı Ermenilerinin hissedilir bir kısmı acımasızca yok edildi. Sürgün yollarında soyulan, varını yoğunu kaybeden ve bitkin düşüp mucize eseri olarak kurtulanlar ise tehcir yollarının mahrumiyetlerini yaşayıp sayısız kurban vererek Doğu Ermenistan'a ulaşmış veya dünyanın çeşitli ülkelerine yayılmışlardır. Daha sonra, arda kalan o insanların belirli bir kısmı Türkiye'den, Yunanistan'dan, Fransa'dan, Suriye'den, Lübnan'dan, Irak'tan, Mısır'dan, Balkan ülkelerinden ve Amerika'dan düzenli aralıklarla Anavatan Ermenistan'a göçetmiş ve kendi evvelki memleketlerinin hatıralarını simgeleyen, Erivan yakınlarında yeni inşa edilmiş mahallelere yerleşmişlerdir(Aygestan, Sari Tağ, Nor Butanya, Nor Areş, Nor Kilikya, Nor Arabkir, Nor Zeytun [Süleymanlı], Nor Kharberd [Harput], Nor Sebastiya [Sivas], Nor Malatya, Nor Kesarya [Kayseri], Nor Hacın, Nor Maraş [Kahramanmaraş], Nor Ayntap [Gaziantep], Nor Musa Ler [Musa Dağ], Nor Yetesya [Urfa]). Ayrıca Eçmiadzin, Armavir, Ararat, Talin, Hıraztan, Gümrü, Vanatsor ve başka yerlere de yerleşmişlerdir.

Ermeni Soykırımı'ndan mucize eseri olarak kurtulmuş, hayatta kalmış görgü tanıklarına rastladığımızda onları hep içlerine kapanık ve sessiz, derin düşüncelere dalmış olarak bulduk. O esrarengiz sessizliğin de bir sebebi vardı; on yıllar boyunca Sovyet Ermenistanı'nda hüküm süren siyasi engeller kendi geçmişlerinden serbestçe bahsetmelerine olanak tanımamıştır. Dolayısıyla, bu tür konuları büyük zorluklarla ortaya çıkarıp yazıya döktük.

Yaklaşık 50 yıl boyunca yaptığımız tutarlı araştırmalar sayesinde hem Ermenistan'ın farklı bölgelerinde, hem de Yunanistan'a, Fransa'ya, ABD'ye ve Türkiye'ye yaptığımız kişisel ve bilimsel toplantılarla ilintili kısa süreli yolculuklar sırasında hep Ermeni Soykırımı'ndan kurtulan görgü tanıkları arasından en yaşlı, orta yaşlı ve en genç nesillerin temsilcilerini arayıp bulduk, onları yakından tanıdık ve onların ruhlarının derinliklerine nüfuz ettik.

Israrlı teşviklerimiz karşısında konuşmayı kabul ederek duygusal bir patlamayla acı geçmişlerini tekrar yaşayıp gözyaşlarına karışan hıçkırıklarla, küllenmiş, yürek sızlatan anılarını anlatmaya başladılar; Jön Türklere bağlı zaptiyelerin kendilerini gelişmiş ve zengin memleketlerinden nasıl zorla sürgüne gönderdiklerini ve kendi ebeveynlerini ve yakınlarını kendi gözlerinin önünde insanlık dışı bir biçimde nasıl parça parça ettiklerini, annelerinin, kız kardeşlerinin ve ablalarının namusunu lekelediklerini, yeni doğmuş bebekleri taşlarla ezdiklerini anlattılar...

Vatanın güzellikleri, görgü tanıklarının eski zamanlardan kalma günlük yaşam tarzları ve gelenekleri, onların içinde yaşadıkları zaman dilimi, toplumsal ve siyasi ortamın şartları, önemli tarihi olaylar, Jön Türk hükümeti liderlerinin(Talat, Enver, Cemal, Nazım, Bahattin Şakir) sergiledikleri vahşet(vergi toplama, seferberlik, silah toplama, zorla sürgün, katliam ve kıyım), o liderlerin ıssız çöllere(Deir-es-Zor, Ras-ül-Ayn, Rakka, Homs-Hama, Meskene, Suruc) doğru organize ettiği zorunlu tehcir, Ermenilerin çektiği anlatılması imkânsız eziyetler(bitkin düşecek derecede uzun yürüyüşler, susuzluk, açlık, salgın hastalıklar, ölüm dehşeti), ve batı Ermenilerinin farklı kesimlerinin kendi temel yaşamsal haklarını müdafaa etmek için zulme karşı haklı ve şerefli mücadeleleri(1915 Van Muharebesi, Şatak [Çatak], Şebinkarahisar ve Sasun'da [Sason] ölüm kalım mücadeleleri, Musa Dağ, Urfa [Şanlıurfa] ve daha sonraları 1920-21'de Ayntap [Gaziantep] ve Hacın muharebeleri) görgü tanıklarının anlattıkları anılara yansımaktadır. O savunma muharebelerinin ulusal kahramanları (Şebinkarahisarlı Andranik Ozanyan, Vanlı Armenak Yekaryan, Büyük Murad (Hambardzum Boyacıyan), Musa Dağlı Yesayi Yakupyan, Urfalı [Şanlıurfa] Mikirtçi Yotinyeğpayryan, Ayntaplı(Gaziantep) Adur Levonyan, Zeytunlu [Süleymanlı] Aram Çolakyan, ulusal intikamcı Soğomon Tehleryan) ve toplumsal kitlelerle kaynaşarak mücadele etmiş, şehit düşmüş, veya direnerek hayatta kalmış başka birçok tanınmış veya meçhul Ermeni evladı da bu anılara yansımıştır.

Görgü tanıklarından her biri anılarını kendine has Ermenice konuşma tarzıyla, çoğu zaman lehçe veya yabancı kelimelerle karışık Ermeniceyle, bazen de Türkçe, Kürtçe, Fransızca ve Almanca anlattı.

Yazıya döktüğümüz, ses ve görüntü kayıtlarını yaptığımız halka ait sözlü konular, batı Ermenilerinin payına düşen kaderin canlı sahnelerinin doğru ve güvenilir bir şekilde yeniden canlandırılması, soykırımdan kurtulan görgü tanıkları tarafından doğrudan edinilen izlenimlerin hatıraları, onların düşünceleri ve tanık hikâyeleridir. Görgü tanıkları uzmanlık alanlarından bağımsız olarak, yaşadıkları acımasız hayat deneyimiyle zenginleşmiş ve sağduyu sahibi olmuş bireylerdir. **Artavazd Kitratsyan**'ın (1901, Adapazarı doğumlu) anlattığı anısının [Svazlıyan 2000¹: görgü tanığı ifadesi 220, sayfa 360] başında da belirttiği gibi onlar için herşeyden evvel, "*ister Ermeni olsun ister Türk, insan insan olmalıdır*".

Önceleri Ermenilerle Türkler birbirleriyle ahenk içinde yaşamışlardı. Tercanlı **Arakel Tagoyan** (1902 doğumlu) Ermenilerin Türk ve Kürt ahaliyle iyi komşuluk ilişkilerine tanıklık etmiş, özellikle de Muş'un Aziz Karapet Kilisesi'nin ziyaret edildiği günlerde: "...*hacilar haricinde Türk ve Kürt nüfus da toplanıp bizimle kurban eti yer, bizimle sevinir, şarkı söyler ve dans ederdi...*" [Sv. 2000. Gth. 96, sayfa 203].

Şunu da belirtmek gerekir ki, Ermeni Soykırımı sırasında o kadar işkence görüp eziyet çektikten sonra bile soykırımdan kurtulan Ermeniler sıradan Türk halkına karşı nefret duyguları beslememektedir: “...Şunu da söylemeliyim ki bütün Türkler kötü değildir; onların içinde de iyileri vardır. O Jön Türklerin tertiplemediği bir olaydı; yoksa halk iyiydi ve biz Türklerle hep iyi ilişkiler içerisindeydik. Şu da bir gerçek ki, onların arasında da iyi insanlar bulunmaktadır” dedi Artvinli **Nektar Gasparyan**(1910 doğumlu) [Sv. 2000. Gth. 74, sayfa 157.]

Bu araştırmada Ermeni Soykırımı'nın genel tarihsel gidişatı sunulurken kesin tarihi kanıtlar biraraya getirilmiş, bunların ayrıntıları belirtilmiş ve soykırımdan kurtulan görgü tanıklarının aktardığı inanılır tanık hikâyeleriyle tamamlanmıştır.

Soykırımdan kurtulan görgü tanıkları tarafından anlatılan anılar o kategoriye ait konuların tipoloji ve tür açısından özelliklerini bilimsel araştırmaya tabi tutma imkânını sunmaktadır.

Ermeni Soykırımı'nın görgü tanıkları tarafından anlatılan anılar halkın sözlü geleneklerinin bir çeşidi olarak yapıları itibarıyla ya çok kısa ve öz, ya da kapsamlı ve uzundur. Bu anılar sözlü anlatımları daha da inanılır ve etkileyici kılarak anlatılanların güvenilirliğini kanıtlamaya yarayan çeşitli dialoglar, aktarımlar ve halk folklorunun farklı türlerini (şarkı, türkü, sözlü olarak aktarılmış tarihsel içerikli hikâye, atasözü, vecize, kutsama, beddua, dua, yemin) içermektedir. Özellikle, kendileri, *soykırımdan kurtulanlar anlattıklarına karşı ahlaki sorumluluk ve görev bilinci hissetmişlerdir*. Onlardan *birçoğu hatıralarını bize aktarmadan önce haç çıkarmış veya yemin etmiştir*. Yemin ise kutsal bir sözdür, sahteciliğe müsaade etmez. Mesela Erzurumlu **Loris Papikyan** (1903 doğumlu) anısını anlatmaya başlarken: “Önce belirtiyim ki, eğer bilinçli olarak olayları ve simaları süsleyerek anlatırsam, lanetleneyim ve herkesin hakaretine maruz kalayım” [Sv. 2000. Gth. 90, sayfa 191] demiştir.

Söz konusu anıları nicelik ve nitelik açısından detaylı bir analize tabi tutarak gösterdik ki, nasıl ki hafızasız insan yoksa **hafızasız ulus da yoktur**. Zira hafıza insanın ya da halkın yaşadığı yıllardan ibaret olan hayatıdır; onun geçmişi, onun tarihidir.

Yahudilerin, Rumların, Çingenelerin ve zarar görmüş başka halkların da tamamen buna benzer tarihsel hafızaları vardır [Porter 1982] ve bir halk, bahsi geçen olaylarda Türk Halkı, eğer kendi tarihsel hafızasını muhafaza etmemiş ise o halde bütün o ıstırapları çekmemiş demektir. Burada, Türk “Superonline” ve “İxir” İnternet Servis Sağlayıcılarının kurucusu Babür Özden’le yapılan “Sanal Dünyada Karşı Atak” başlıklı söyleşiden bazı bölümleri aktarmakta yarar var. Özden bu söyleşide Ermenilerin, Ermeni Soykırımı'ndan kurtulan görgü tanıklarının anlattığı anıları ve tarihsel nitelikli Türkçe şarkıları İnternet’te yayımladığından bahsetmekte (burada V. Svazlian’ın “Soykırımdan Kurtulanların Hatıralarında ve Türkçe Şarkılarında Ermeni Soykırımı,” Yerevan, EC UBA “Gitutiun” Basımevi adlı kitabı ve <http://www.geocities.com/vsvaz333/> İnternet sitesi söz konusudur) ve şunları eklemektedir: “...ben ‘soykırım siteleri’nin sanal dünyada Ermenilerin tekelinde olduğunu fark ettim. ...Bizim örgütlenmemiz lazım. Türkiye örgütlenmemiştir. ...Bununla birlikte, o hikâyeleri [hayatta kalanların yaşam hikâyelerini] bulup ortaya çıkarmak bizim kültürümüzde çok zordur. Kendi kendini motive etmek ve bireyleşmek için uygun kültürel şartlar bizde mevcut

değildir. ...Onlar (Ermeniler) kültürlerini ve geçmişlerini birbirine bağlamak için bir efsaneye ihtiyaç duyuyorlar. ...Biz Türklerin böyle bir bağa ihtiyacı yok. Biz geçmişi unutup geleceğe bakmak istiyoruz. Bizim ailelerimiz birbirine karışmış. [Geçmişte] yazılan ne varsa, farklı bir alfabeyle yazılmıştır. Biz onları [hayatta kalanların yaşam hikâyelerini] okuyamazdık. Ben büyükbabamın yazdıklarını okuyamam. Eski Türkçe'yi [Osmanlıca] bilen insanlar onları okur. ...İnternet'te profesörlerin, tarihçilerin çalışmalarını yayımlamanın faydası yok. Arşivler insanları etkilemiyor. ...İnsanlar, ebeveynleri yok edilen ya da oraya buraya dağıtılan kendi benzerlerinin hayat hikâyelerinden etkilenmiyorlar. Onlar, onu [hikâyeyi] kaynağından duyduklarında ondan etkilenmektedirler. ...Ermenilerin İnternet'te yayımlanmış Türkçe ve İngilizce 'Soykırım Şarkıları' bile var." ("Milliyet," 28. 01. 2001, Sayfa 19.)

Şunu da belirtmek gerekir ki, kendi inisiyatifimizle yazıya döktüğümüz, ses ve görüntülerini kaydedip yayımladığımız, yukarıda bahsi geçen, Ermeni Halkı'nın toplumsal hafızasını temsil eden anılar ve şarkılar kitabının konuları [Svazlian 2000] Ermenistan'da yayımlandıktan sonra günden güne çoğalmaya devam etmektedir ve bu sonu olmayan bir süreçtir; zira her bir Ermeninin kendi sülalesinde acılar ve kayıplar olmuştur. Bunun dışında, soykırım neticesinde dünyaya yayılan binlerce Ermeninin sığındığı çeşitli ülkelerde sayısız tanık hikâyeleri bulunmaktadır (çeşitli lehçelerde, çeşitli dillerde, el yazması, ses veya video kaydı şeklinde). Bu hikâyeler bireylerin yanında veya arşivlerde toplanmış ve birikmiştir. Bunların da, Ermeni Soykırımı hakkında Ermeni Halkı'nın tarihsel toplumsal hafızasına ait belge niteliği taşıyan hikâyeler olarak yazıya dökülmesi, yayımlanması ve bilimsel çevrelerde yayılması gerekmektedir.

Yirminci yüzyılın başında uygulanan **Ermeni Soykırımı** doğrudan doğruya görgü tanıklarının duyu organları tarafından algılanmış ve bütün bunlar **silinemeyecek şekilde onların hafızalarına kaydedilmiştir**. Aynı, soykırımdan kurtulan Artvinli **Nektar Gasparyan**'ın (1910 doğumlu) itiraf ettiği gibi: "...80 yıldan fazla zaman geçti, ama genç yaşta ölen babacığımı, anneciğimi, dayımı, komşularımızı, ninemi ve vahşice katledilip bizi sahipsiz ortada bırakan bütün akrabalarımızı bugüne kadar unutamıyorum. Kendi gözlerimle gördüğüm o dehşet verici manzaraları bütün hayatım boyunca hep hatırladım ve asla rahat edemiyorum. O kadar gözyaşı döktüm ki..." [Sv. 2000. Gth. 74, sayfa 157].

Ayntaplı [Gaziantep] **Vergine Gasparyan** (1912 doğumlu) aynı şekilde anlattı: "...Türkler babam Grigor'u, annem Dudu'yu, erkek kardeşim Hakob'u ve kız kardeşim Nuritsa'yı gözümün önünde boğazladılar. Ben bütün bunları kendi gözlerimle gördüm ve şimdiye kadar unutamadım..." (Soykırımdan kurtulan kişi ağlamaya başladı ve artık anılarına devam edemedi- V. S.) [Svazlian. Kişisel arşiv, yayımlanmamış konular.]

Ahlaki ve psikolojik o travmayı soykırımdan kurtulan görgü tanıkları şahsen, doğrudan doğruya yaşamışlardır ve bütün bunlar onların hafızasının o kadar derinlerine nüfuz edip hafızalarına kazanmıştır ki, şiirsel bir ağıta dönüşmüştür. Tıpkı soykırımdan kurtulan Sasunlu Şoğher Tonoyan'ın (1901 doğumlu) gözyaşlarıyla bize ilettiği ağıt gibi [şarkının orijinali Ermenicedir]:

Gece gündüz ağlamalar sızlamalar duyuyorum,

*Rahatım yok, huzurum yok, uykum yok,
Gözlerimi kapayınca, hep ölümler görüyorum,
Milletimi, dostlarımı, toprağımı ve evimi kaybettim*

[Sv. 2000. Gth. 343, sayfa 414]

O tarihi gelişmelerin görgü tanıkları acı geçmişlerini tekrar yaşayarak, bize, maalesef çoktandır yok olmuş kendi tarihi vatanları, baba ocakları ve sevgili yakınları hakkında şahsi anılarını anlattılar. Onlar kendilerini bunaltan kâbustan kurtulmayı başaramayarak o şahsi hatıraları hayatları boyunca taşımışlardır. Ve soykırımdan kurtulanların anlattıkları anılar batı Ermenilerinin payına düşen çok özel tarihsel gelişmelerden edinilen doğrudan izlenimleri temsil ettiği için **tarihsel gerçekliğe doymuştur**.

Soykırımdan kurtulanların ilettikleri anılar dönemin hayatını, yaşam tarzını, siyasal-toplumsal ilişkileri objektif olarak yansıtmakta olup **spontane, gerçeğe uygun ve güvenilir** ve **inanılır tanık hikâyesi değeri taşımaktadır**. Tıpkı Harputlu **Yeğsa Kayacanyan**'ın (1900 doğumlu) acıyla anlattığı gibi: "...Şimdi 7 hanelik aileden bir tek ben sağ kaldım..." [Sv. 2000. Gth. 108, sayfa 218].

Malatyalı **Vergine Nacaryan** (1910 doğumlu) da şöyle dedi: "...Bizim sülalemiz çok büyüktü; yaklaşık 150-200 kişiydik. Dayılarım, halalarım, amcalarım vardı. Hepsini Der Zor yollarında katlettiler. Üç kişi kaldık: ben, annem ve erkek kardeşim." [Sv. 2000. Gth. 125, sayfa 239-240].

O konuyu Palulu **Hazarhan Torosyan** (1902 doğumlu) da anlattı: "Bu kadar sene geçti; ama bugüne kadar geceleri hala uyuyamıyorum, olan bitenler gözlerimin önüne geliyor; ölümleri, sağ kalanları sayıyorum" [Sv. 2000. Gth. 120, sayfa 232]. Öyle ki, onların aktardığı sayılar bile doğrudur.

Muşlu **Hirant Gasparyan** (1908 doğumlu) anlattığı hatıranın sonunda o niteliğin altını özellikle çizdi: "...Bütün gördüklerimi, kendi gözlerimle görmüş olduklarımı anlattım size. Bütün gördüklerim gözlerimin önündedir. Khinus'tan [Hınıs] hiçbir şey getirmedi; sadece canlarımızı kurtardık. Sülalemizde 143 kişi vardı. Bir kız kardeşim, bir erkek kardeşim, annem ve ben kurtulduk" [Sv. 2000. Gth. 12, sayfa 71].

Sonraki bütün yaşamları boyunca, soykırımdan kurtulmuş görgü tanıkları tarafından tek tek sayılmış ve her bir noktası tahlil edilmiş, **o gerçek tanık hikâyeleri tarihi olaylarla birleştirildiklerinde zihinlerde en ufak bir şüphe dahi bırakmamaktadır**. Onlar anılarını anlatırken daima kendi sülalelerinin en yaşlı üyelerini anmaktadırlar: büyükbabayı, büyükanneyi, ebeveynleri, ayrıca yakın akrabaları ve ailenin diğer fertlerini; çoğu zaman onların isimlerini ve doğum tarihlerini de vermektedirler. Dolayısıyla onların aktardığı veriler o kadar doğru ve inanılırdır ki soykırım kargaşasında birbirlerini kaybetmiş akrabalar, kitaplarımızdaki anıları okuyarak, bazen onlarca yıl sonra, dünyanın çeşitli kıtalarından birbirlerini tekrar bulmakta ve bize teşekkür etmektedirler.

Hatıratında öne çıkan başlıca şahıs anısını anlatan insan tipidir. O sadece tarihsel önemli gelişmeleri, olayları ve simaları anlatmakla kalmayıp aynı zamanda kendi dünya görüşünün ve kişiliğinin temel özelliklerini, kendine has yaklaşımını, kendi dilini ve tarzını dışa vurarak anlattıklarını yorumlamaktadır. *Dolayısıyla, görgü tanığının anlattığı anı, emsalsizliği nedeniyle açık ve nettir.* O, belli bir bireyin özgeçmişini ve geçmiş hakkında kendi yaptığı yorumdur; o her defa yeniden anlatıldığında anının temel içeriği hemen hemen değişmemektedir; zira *onlar bütün bunları kutsal bir itirafta bulunur gibi yapmışlardır.* Ve ben, bir folklorcu-etnoğrafa özgü uzman sorumluluğuyla, görgü tanıklarının sözlü anlatımlarına sadık kalarak onların anlattıklarını kelimesi kelimesine yazıya döktüm. Şunun da bilincindeydim ki, *onlar içlerindeki en kutsal sırları gelecek nesillere aktarılmak üzere* bize teslim etmekteydiler. Burada Zeytinlulara has gururlu bir tavrı olan 90 yaşındaki **Karapet Tozluyan**'ın (1903 doğumlu) sözlerini hatırlatmak yerinde olur. Gerçi o okuma yazma bilmiyordu, ama anılarını ve şarkılarını unutmamak için *"her akşam uyumadan önce dua eder gibi"* mırıldanmış. Dolayısıyla o, *"yazıya dökülsün, unutulmasın ve gelecek nesiller de öğrensin"* diye aklında tuttuklarını kutsal bir şefkatle bize aktardı. [Sv. 2000. Gth. 342, sayfa 413]. O bakımdan, soykırımdan kurtulmuş ve ünlü bir edebiyatçı olmuş Erzincanlı **Garnik Stepanyan**'ın (1909 doğumlu) anlattığı anının son sözleri de manalıdır: *"...1915'te ulusumuza ve sülalemize yapılanlar korkunçtu. Sülalemizdeki 100'den fazla kişiden topu topu 15 kişi kurtuldu. Annemin sülalesinden gelen herkes ya katledildi, ya da diri diri toprağa gömüldü. Diyorlar ki, onların üzerindeki toprak hareket ediyordu. Felakete Stepanyanlar, dört halamın ailesi de kurban gitti. O tam bir katliamdı. Hep düşünüyorum acaba olanları unutabilir miyiz diye, ama bizim unutmaya hakkımız yok, çünkü biz sayıca azız. İntikam çağrısı yapmıyorum, ama unutmamızı da tavsiye edemem. Ermeni Ulusu kendi gözleriyle gördüklerini unutamaz ve Avetis Aharonyan'ın² da dediği gibi: 'Bunca kötülüğü unutursa evlatlarımız, bütün dünya ayıplasin Ermenileri'"* [Sv. 2000. Gth. 95, sayfa 202].

Aynı zamanda, *soykırımdan kurtulanların anlattıkları anılar birbirlerine tüpat tüpat benzemektedir;* zira farklı mekânlarda, farklı cins ve yaş gruplarının (genç erkek, kadın, en yaşlı, orta yaşlı ve genç nesiller) anlattıkları anılar, birbirlerinden bağımsız olarak, tarihi bir dönemin gelişmelerini, benzer tarihi olayları ve simaları, gördükleri ve hissettikleri aynı dehşet verici manzaraları ve vahşeti hemen hemen aynı şekilde tasvir etmektedir. Bu anılar biraraya gelerek birbirlerini teyit etmekte, birbirlerinin devamını teşkil etmekte, tamamlamaktadır; anıların niteliği de *kişisel ve objektiften, genel ve ulusala doğru yönelmektedirler.*

Soykırımdan kurtulan **Tigran Ohanyan** (1902, Kemah doğumlu) anlattığı anıyı bu durumu göz önüne alarak özetlemiştir: *"...Benim geçmişim sadece benim değil, halkımın da geçmişidir"* [Sv. 2000. Gth. 97, sayfa 207]. *Dolayısıyla, görgü tanıklarının anıları içerikleriyle sadece söz konusu şahsı veya onun bulunduğu ortamı değil, bütün toplumu anlatmakta, böylece batı Ermenilerinin ortak tarihsel hafızası haline gelmektedir.*

Ama halkın tarihsel hafızası daimi olma özelliğine de sahiptir. Gerçi o tarihi olayların üzerinden 90 yıl kadar geçti ve mucize eseri olarak kurtulmuş görgü tanıklarından birçoğu zaten aramızda bulunmuyor; fakat en yaşlı neslin temsilcilerinin anlattıkları, ailelerde o kadar sık dinlenmiş, o kadar sık tekrarlanmış ki sonraki nesillere kalan bir miras haline gelmiş ve

sözlü olarak aktarılarak sonraki nesillerin hafızalarında da tarihsel içerikli hikâyeler şeklinde, varlıklarını sürdürmeye devam etmektedir. Tarihsel içerikli o hikâyeleri büyük ölçüde soykırımdan sonraki nesillerden alarak, ***halkın tarihsel hafızasının hiç ölmediğinin, aksine sonraki nesillerin hafızalarında da varlığını sürdürdüğünün*** bir kanıtı olarak yazıya döktük.

Ermeni Soykırımı'ndan kurtulan görgü tanıklarının aktardığı tarihsel nitelikli şarkı ve türküleri yazıya dökmeyi de başardık. Bunların sözleri, bahsi geçen dönemin toplumsal yaşamının çeşitli yönlerini sanatsal bir şekilde yeniden canlandırmaktadırlar: Jön Türk Hükümeti'nin ilan ettiği seferberlik ve yürüttüğü silah toplama faaliyetleri, tertiplelediği tehcir ve katliamlar, ayrıca evladını kaybetmiş anneler, öksüzler ve öksüz yurtları, vatanseverlik ve muharebelerle ilgili gerçek, acıklı ve etkileyici olaylar. ***Bu şarkılar kendi temalarının orijinalliği ve fikirsel içerikleriyle Ermeni folklorunda sadece bir yenilik olmayıp, aynı zamanda o şarkılar sayesinde söz konusu tarihsel dönem kendine özgü yönleriyle yeni bir şekilde algılanmaktadır.*** Dolayısıyla, Ermeni ulusunun batıdaki kısmının tarihsel olayların doğrudan etkisi altında yaratıldıklarından, ***bu tür şarkılar ve türküler de tarihsel gerçekliğe doymuş olup, gerçek belge değeri taşımaktadır.***

Yetenekli, kimliği belirsiz bireyler tarafından bestelenen o tarihi şarkılar, zamanında yaygın olarak söylenmiş ve, halkın ıstırabı kitlesel bir niteliğe sahip olduğundan, halk şarkıları da kitlelere yayılmış ve ağızdan ağıza dolaşmıştır; bu durum çok çeşitli yeni versiyonların doğmasına yol açmıştır. Öyle ki, birbirlerine tıpatıp benzeyen şarkılar eşzamanlı olarak çeşitli versiyonlar ve varyantlar şeklinde bestelenmiştir. ***Bu durum o tarihi şarkıların halka ait olduğunu kanıtlamaktadır.***

Yaptığım söyleşiler ve ses kayıtları esnasında bir şarkıyı ya da onun bir başka versiyonunu o kadar çok kişi bana iletmişti ki, onların hepsinin ad-soyadlarını anmak imkânsızdı. Dolayısıyla yukarıda adı geçen kitabımın açıklamalar tablosuna sadece varyantları koydum ve söz konusu şarkıyı (ya da anıyı,) onu ileten soykırımdan kurtulmuş görgü tanığının adını, soyadını, doğum tarihini, konunun yazıya döküldüğü tarihi, yeri, anlatımın hangi dilde olduğunu, niteliğini (el yazması mı, yoksa ses ya da görüntü kaydı mı olduğunu) ve arşiv dizi numarasını (Prof. Dr. Isidor Levin'in halka ait sözlü konuları kaydetme yöntemine göre) belirttim.

Şunu da söylemek gerekir ki, Ermeni Soykırımı'nın (kadın ya da erkek) görgü tanıkları, geçmişi yeniden yaşayarak ve gözyaşlarına karışan hıçkırıklarla, Türk Hükümeti'nin ilan ettiği seferberlik, düzenlediği tehcir ve katliamlar, evladını kaybeden anneler, öksüzler, öksüz yurtları ve kaybedilen ülke hakkında bestelenmiş halk şarkılarını duygusal bir patlamayla hatırlamışlardır; çünkü bu şarkılar onların tarihsel hafızasıyla doğrudan ilintilidir. Bu durum o tür tarihi halk şarkılarının duygusal psikolojik özelliklerini açıklamaktadır.

O halk şarkılarının çeşitli versiyonları tarihi açıdan doğru olmakla beraber, zayıf bir mecazi anlatım ve ortaçağın ağlatan Ermeni şarkılarına özgü ince melodilerle belirginleşmektedir. O şarkıların her satırı ve deyimini bütün bir resim, kitlesel trajedinin tüyler ürperten bir sahnesidir; hıçkırıklarla dolu nakaratlar ise şiirsel, imgelerle ifade edilen bir düşüncüyü tamamlamaktadır.

Tarihsel nitelikli şarkılar sadece Ermenice değil, Türkçe olarak da bestelenmişlerdir; zira söz konusu tarihi ve siyasi şartlarda Osmanlı Türkiye'si'nin bazı bölgelerinde Ermenice konuşmak yasaklanmıştı.

Uzun süre bir arada yaşamış iki halkın tinsel kültürlerinin etkilerini ve etkileşimlerini de imkânsız addetmemekle birlikte, şunu da belirtmek gerekir ki, "Ermenice kelime telaffuz edenlerin dillerini kestiklerine dair hikâyeler bulunmaktadır; dolayısıyla Kilikya'nın bazı şehirlerinde (Sis, Adana, Tarson [Tarsus], Ayntap'ta [Gaziantep]) ve onların çevresinde yaşayan Ermeniler kendi ana dillerini unutmuşlardı" [Galustyan 1934, sayfa 698.] Veya "Türklerin zulmü o kadar büyük oldu ki, Ermenice konuşan Ayntap [Gaziantep], Küçük Asya'nın diğer belli başlı şehirleri gibi, Türkçe konuşur oldu. Ermenice diline son kesin darbe Ermenice konuşanların dillerini kesen yeniçerilerden geldi" [Sarafyan 1953, sayfa 5.]

19'uncu asrın sonunda ve 20'inci asrın başlarında etnolog-folklorcu Sargis Haykuni kendi döneminde yaşayan batı Ermenilerinin siyasi, ekonomik ve dini durumunu tasvir ederken şöyle yazmış: "...Ermenice Türk mollalar tarafından yasaklanmıştı ve Ermenice 7 kelime bir küfür addedildiğinden, bunun için 5 koyunluk bir ceza öngörülmüştü" [Hayguni 1895, sayfa 297.]

Bizim yazıya döktüğümüz anılarda da Kütahya, Bursa, Adana, Kesarya [Kayseri,] Eskişehir ve başka yerlerde yaşayan Ermenilerin genelde Türkçe konuştuğuna dair birçok hikâye vardır. Soykırımdan kurtulan Adanalı **Mikayel Keşişyan**'ın (1904 doğumlu) anlattıklarına göre: "zaten Ermenice konuşmak ve öğrenmek yasaklanmıştı; buna karşı gelenin sadece dilini kesmekle kalmaz, başkalarına Ermenice öğrettiğini itiraf etsin diye aynı zamanda koltuklarının altına haşlanmış sıcak yumurta da koyarlardı. İtiraf etmesi durumunda da götürüp asarlar veya öldürürlerdi" [Sv. 2000. Gth. 182, sayfa 318].

O konuda bizim yazıya döktüğümüz küçük bir Ermeni halk şarkısı da bu hususu anlatıyor [şarkının orijinali Ermenicedir]:

Okula girip, öğretmeni tuttular,

Vay, aman!

Ağzını açıp, dilini kestiler,

Ah, aman!

[Sv. 2000. Gth. 352, sayfa 415]

zira, Ermeni bayan öğretmen Ermeni çocuklara Ermenice öğretme cüretini göstermişti. Tehcir yollarında ise o sert önlemlerin şiddeti daha da artmıştı. Dolayısıyla, batı Ermenileri çektikleri ıstırapı ve eziyeti mecburen Türkçe olarak da ifade etmişlerdir.

Dil kullanımını yasaklama yoluyla gerçekleştirilen asimilasyonun ilkel seviyesini temsil eden o üzücü olayın siyasi koşulları göz önünde bulundurularak, çeşitli lehçelerde yazıya dökülmüş konularla birlikte, ***Türkçe ama bariz bir şekilde Ermeni kökenli olan tarihi halk şarkıları ve türküleri*** de gözümüzden kaçmadı. Bunlar her ne kadar farklı bölgelerden Ermeniler tarafından bestelenmişler de, ki bunlar mükemmel bir Türkçe bilgisiyle de

bestelenmemişlerdir (Ermenice sözcükler ve ifadeler, Ermenice şahıs ve yer adları geçmekte, dilbilgisi ve telaffuz hataları göze çarpmaktadır), fikirsel içerikleriyle tarihin kavranması açısından büyük değer taşımaktadırlar. Türkçe şarkılar gibi, bunların lehçelerdeki orijinaleri de bizim kendi yaptığımız edebi Ermenice tercümelemlerle birlikte sunulmuşlardır.

Hikâyeleri yazıya döker ve bantları deşifre ederken *soykırımdan kurtulanların sözlü anlatımlarına ait özellikleri olduğu gibi korumaya çalıştık*; bütün bunları diyalektolojide kabul görmüş transkripsiyon ile sunduk. Lehçeyle söylenmiş orijinaleri yazıya dökerken, tarihi Ermenistan'dakiler kadar, Kilikya ve Anadolu'daki Ermenilerin dil nüanslarını da dikkate aldık.

Yazıya döktüğümüz, ses ve görüntü kayıtlarını yaptığımız *halka özgü konular*, bütün batı Ermenilerinin çektiği ıstıraplar ile onların duygusal dünyası ve düşünceleri hakkında daha eksiksiz bir fikir edinilmesini sağlamak amacıyla *Batı Ermenistan'dan, Kilikya ve Anadolu'da Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı 70'ten fazla yerleşim yerinden tehcir edilmiş, soykırımdan kurtulanları kapsamaktadır*; bu yerleşim yerleri şunlardır: Sasun [bugün Sason], Muş, Bitlis, Şatak [Çatak], Van, Beyazıt, Iğdır, Alaşkert [Eleşkirt], Kars, Artvin, Ardahan, Baberd [Bayburt], Şebinkarahisar, Sebastiya [Sivas], Erzurum, Khinus [Hınıs], Yertzınka [Erzincan], Dercan [Tercan], Kamakh [Kemah], Arapkir, Kharberd [Harput], Kığıhi [Keği], Palu, Malatya, Tigranakert [Diyarbakır], Merdin [Mardin], Adıyaman, Yetesya [Şanlıurfa], Zeytun [Süleymanlı], Fındıcak, Hacın, Maraş [Kahramanmaraş], Ayntap [Gaziantep], Musaler [Musa Dağ], Kesab, Beylan, Dörtüol, Adana, Hasan Bey, Tarson [Tarsus], Mersin, Konya, Ordu, Niğde, Kesarya [Kayseri], Tomarza, Everek, Afyonkarahisar, Eskişehir, Zmyurniya [İzmir], Yozgat, Sivrihisar, Stenoz, Amasya, Samsun, Adapazarı, Nikomidya [İzmit], Partizak [Bahçecik], Bursa, Bandırma, Bilecik, Kastemuni [Kastamonu], Çanakkale, Rodosto, İstanbul, vs.

¹Svazlian 2000¹ bundan böyle Sv. 2000 şeklinde not edilecektir, görgü tanığı hikâyesi ise gth. şeklinde.

²Avetis Aharonyan, (1866, Iğdırmava-1948, Paris)- toplum adamı, siyasetçi ve yazar, Ermeni Devrimci Federasyonu (Daşnak Partisi) üyesi.

SOYKIRIMDAN KURTULAN GÖRGÜ TANIKLARININ ANLATTIKLARINA GÖRE ERMENİ SOYKIRIMI'NIN GİDİŞATI

Sultan Abdülhamit iktidarının yıkılmasından ve 1908 Anayasası'nın kabul edilmesinden sonra hükümetin başına geçen Jön Türkler'in "İttihat ve Terakki" partisi, Abdülhamit'in katliamcı politikasını (1894-1896) benimseyip, Pantürkizm ve Panislamizm ideolojilerine inanarak sadece Osmanlı İmparatorluğu'nu korumayı değil, aynı zamanda Ermenileri ve diğer tebaa Hıristiyan halkları şiddete başvurarak ya ortadan kaldırmayı ya da Türkleştirmeyi, Akdeniz çevresinden Altay bölgesine kadar uzanan dünya çapında Panturanist ve Panislamist bir devlet kurmayı da amaçlıyordu.

1915-1922 yıllarında uygulanan Ermeni Soykırımı'ndan kurtulmuş görgü tanıkları, ki bunlardan hayatta olan neredeyse artık yoktur, hatıralarını yazıya döktüğümüz sırada 20'inci yüzyılda uygulanmış ilk soykırımın tarihi ve siyasi bütün şartlarını bütün ayrıntılarıyla anımsamaktaydılar. O görgü tanıklarından en yaşlı neslin temsilcileri, sloganı millet ve din farkı gözetmeksizin "özgürlük, adalet, kardeşlik ve eşitlik" olan 1908 Anayasası'nın Türkiye tarafından kabul edilmesini bile hatırlamaktaydılar. Ülke genelinde toplumsal bir coşku hüküm sürüyordu; zira bütün halklara yasalarla tamamen eşit haklar sağlanacaktı.

Daha önce benzeri görülmemiş o siyasi olayı bize soykırımdan kurtulan, Harputlu **Sargis Khaçatıryan** (1903 doğumlu) anlattı: "...hatırlıyorum da, 1908 tarihinde Türkiye'de ihtilal olduğunda, insanlar sokaklarda şarkı söylüyorlardı" [Sv. 2000. Gth. 110, sayfa 222].

Kalkın, hey vatandaşlar!

Sevinelim yoldaşlar!

İşde size hürriyet:

*Yaşasın Osmanlılar!*³

[Sv. 2000. Gth. 337, sayfa 412]

Soykırımdan kurtulan Bitlisli **Hımayak Boyacıyan** (1902 doğumlu) ise anısını anlatırken şöyle dedi: "1908'de Hürriyet ilan edildiğinde, başlangıçta herkes Ermeni ve Türk'ün kardeşçe beraber yaşayacağı konusunda hemfikirdi. Hatta köyümüzde şölen oldu ve tüfekler ateşlendi..." [Sv. 2000. Gth. 17, sayfa 77].

19'uncu yüzyılda doğmuş Sasunlu [Sason] görgü tanığı **Yeğyazar Karapetyan** (1886 doğumlu) geçmişin tarihi olaylarını hatırlayarak şöyle dedi: "...1908'de ilan edilen Hürriyet bütün siyasi mahkûmları özgürlüklerine kavuşturdu; artık Ermeni, Türk ve Kürt hepsi de eşit haklara sahip olacaklardı. Her yerde sevinç çığlıkları duyuluyordu. Hürriyet yasasıyla Ermenilerin küçük düşürülmesine, dövülmesine, soyulmasına, küçümsenmesine, küfürlere ve soyguna maruz kalmasına son veriliyordu. Bu tür davranışları sergileyen kişi en ağır

cezalara çarptırılıyor, hatta idama mahkûm ediliyordu. Her iki halka da tam güvence veriliyordu: Ermenilere serbestçe oy verme, kendi temsilcilerini seçme ve önerme hakkı veriliyordu. Bu batı Ermenilerinin yaşamında bir yeniden doğuş idi...” [Sv. 2000. Gth. 1, sayfa 42].

Ancak Türkiye’de Meşrutiyet’in ilanının üzerinden henüz bir yıl bile geçmeden, 1894-1896 yıllarında Abdülhamit’in düzenlediği katliamlardan kurtulmuş olan Adana ve çevresindeki, Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı köyler, İttihatçı nefretinin hedefi haline geldi.

1909 yılında, kutsal Paskalya haftasının, 1-3 Nisan günleri, Adana çevresiyle birlikte alevler içindeydi. Kana susamış kalabalık Adana’nın Ermeni mahallelerine ve çevre köylere saldırıyor, bütün dükkânları yağmalıyor, kadın çocuk demeden silahsız ve korumasız Ermenileri katlediyordu.

Adana katliamı önceden planlanmıştı. Türk İçişleri danışmanı Adil Bey’in Kilikya bölgesindeki bütün Türk memurlara gönderdiği telgraf bunu kanıtıyor. O telgrafta şöyle denmekteydi: “yabancı dini kuruluşlara ve konsolosluklara zarar gelmemesi için büyük bir özen gösterilsin” [Çizmeciyan 1930. Sayfa 174].

Türk Hükümeti, Edirne’den Ermeni Osmanlı Mebusu Hakob Papikyan’ın Adana’ya hareket etmesini, olayı yerinde incelemesini ve Meclis-i Mebusan için Türkçe resmi bir rapor hazırlamasını tavsiye eder. H. Papikyan Adana’ya gider, olan biteni detaylı bir şekilde araştırır ve kendi hazırladığı teferruatlı “Rapor”da der ki: “...kurban sayısı 30. 000’e ulaşmakla kalmıyor, ” ayrıca “katliamların yerel makamların bilgisi dahilinde ve emriyle düzenlendiği apaçık ortadadır”⁴ [Adana felaketi 1919. Sayfa 28.]

Tarihi roman yazarı Sımbat Bürat o olaylardan edindiği doğrudan izlenimlerle aşağıdaki popüler şiiri yaratmış. O şiiri bize, olayın gerçeğe uygun bir yansıması olarak soykırımdan kurtulan Zeytinlu **Karapet Tozluyan** aktardı [şarkının orijinali Ermenicedir]:

Ermeniler ağlasın, amansız katliam

Çöle çevirdi güzel Adana’yı,

Ateş ve kılıç ve zulümle talan,

Rupinyan ülkesini, ah! etti harap.

Silahsız Ermeni bir anda,

Kılıçla vurulup, düştü kalabalığın önüne,

Yok oldu, kilise ve okul alevlerde,

Acımasızca öldürüldü, sayısız Ermeni.

Yoksun bıraktı, acımasız Türkler,

Evladı anadan, gelini kocadan,

*Hurdahaş ettiler, neye rastladılarsa,
İçtiler, kandılar Ermeni kanıyla.*

*Üç gün, üç gece, içeriden ateş,
Dışarıdan ise düşmanın kılıç ve mermisi,
Sildi Ermenileri yeryüzünden,
Kan akıyordu Ermeni sokaklarından.*

[Sv. 2000. Gth. 342, sayfa 413-414].

İfade derinliği ve anlatım zenginliği açısından doymuş aşağıdaki Türkçe halk şarkısı da o tarihi ve siyasi gelişmelerin doğrudan etkisi altında bestelenmiştir:

*Hey, çamlar, çamlar, alaçık çamlar!
Her güneş vurunca sakız damlar,
Sakız damlarsa, yüreğim ağlar,
Adana ırmağı sel gibi akar,
İşte geldim sana, kıyma Adana!
Of, of, işte gördüm sizi, kıyma çocuklar!
Adana köprüsü tahtadır, tahta,
Ermeni muhaciri gelir bu hafta,
Adana ırmağı leş ilen kanlar!
Kaldırın leşleri: Adana kokar,
İşte geldim sana, kıyma Adana!
Of, of, işte gördüm sizi, kıyma çocuklar!*

[Sv. 2000. Gth. 340, sayfa 413].

Adanalı görgü tanığı **Mikayel Keşişyan** (1904 doğumlu) üzüntüyle anlattı: “1909 yılında yapılan Adana katliamı sırasında ben 5 yaşındaydım. O dehşetli geceye Türkçe ‘Camuz dellendi’ (‘manda delirdi’) adı verildi; zira gerçekten de Sultan çıldırmıştı. Onun emriyle insanları boğazladılar; 30. 000’e yakın Ermeniye katlettiler; evleri yakıp yıktılar, küle çevirdiler. ...Herkesi toplayıp Adana ırmağına götürdüler; Sultan Hamit’e haber gönderdiler, ‘bütün Ermenileri toplayıp ırmak kenarına getirdik, emir bekliyoruz’ diye. Bir tarafta su, öbür tarafta ateş. Babam beni kucaklamıştı. Olanları omuzunun üzerinden seyrettiğimi hatırlıyorum. Annem de bizimleydi, bizi ırmağın kenarına doldurmuşlardı. Sultan’dan emir geldi: af emri. Bize de ‘Padişahım çok yaşa!’ dedirttiler. Eve döndük; ama öldürülenler, öldürülmüştü” [Sv. 2000. Gth. 182, sayfa 318].

Adana katliamı sırasında sayısız Ermeni şehri ve köyü yakılıp yıkılıyordu. Musa Dağ, Dört Yol, Hacın, Sis, Zeytun [Süleymanlı,] Şeyh Murat, Fındıcak ve diğer bazı yerleşim yerleri ise, kendilerini kahramanca savunarak on binlerce Türkün saldırısını durduruyor ve katliamlardan kurtuluyordu.

Aslında o, Jön Türklerin uygun fırsatı kollayarak Ermeni Halkı'nın kökünü kazımak için hummalı bir çalışmayla hazırlandıkları Büyük Felaket'in başlangıcıydı. O fırsat Birinci Dünya Savaşı patlak verdiğinde yaratıldı. Türkiye savaşa yayılmacı emellerle ve Ermenileri yok etmeye yönelik canavarca bir planı gerçekleştirmek amacıyla girdi.

İstila amaçlı o savaş da halk şarkılarında sanatsal yansımasını bulmuştur:

Pencereden kar geliyor,

Bak dışarı kim geliyor?

Ölüm bana zor geliyor,

Uyan, sultan, zalim sultan!

Kan ağlıyor bütün cihan!

*Aman! Aman! Mayrik!*⁵

[Sv. 2000. Gth. 338, sayfa 412].

Ülkeyi yönetenin (*zalim Sultan*) "*bütün dünya kan ağlar*ken" bile, halkın kaderine ilgisiz kaldığı bir dönemde, karlı kış mevsiminin dondurucu soğuğu ölüm (savaş) dehşetiyle karşılaştırılmıştır.

6 Ağustos 1914 günü Türk-Alman İttifak Antlaşması İstanbul'da imzalanır. Alman Büyükelçi Wangenheim Türk Hükümeti'ne verdiği notada şöyle diyordu: "Eğer Osmanlı hükümeti sorumluluklarına sadık kalarak Üçlü İttifak'a karşı harbe girerse, Almanya ona şu avantajları sağlar." İmzalanan antlaşmanın 6 maddesinden biri de şöyleydi: "Almanya Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu sınırlarının, Rusya'da yaşayan Müslüman nüfusla Türkiye'nin direkt teması sağlanacak şekilde düzeltilmesini şart koşacaktır" [Lazyan 1942. Sayfa 78.]

1915 yılının Şubat ayında, "İttihat ve Terakki" partisi Türkiye Ermenilerinin tehcir ve katliamını organize etmek için "Üçlü İcra Komitesi" adında özel bir komisyon (Bahattin Şakir, Dr. Nazım, Mithat Şükrü) kurar. O komisyon tehcir tarihlerini ve yollarını, katliam yerlerini, katliamcıların çalışma tarzını ayrıntılı bir biçimde belirlemiş, hapisanelerden katilleri serbest bırakmış, Jön Türk şeflerin emri altında çalışan, "Teşkilatı Mahsusa" adıyla, Ermeni Soykırımı'nı uygulaması gereken çeteler kurmuştu.

Aynı yılın Nisan ayının 15'inde, Türk Hükümeti'nin İçişleri Bakanı Talat Paşa, Savaş Bakanı Enver Paşa ve İttihat'ın Genel Sekreteri ve Eğitim Bakanı Dr. Nazım imzalı, Ermenilerin tehcir edilip yok edilmesine ilişkin gizli bir emri yetkili makamlara iletilir ve "Ermenileri yok etmek lazım" diye büyük bir nefretle uyan Talat Paşa bu uğurda hiçbir fedakârlıktan çekinmeyeceği sözünü verir. [Andonyan 1921. Sayfa 232]

İttihat'ın İcra Komitesi'nin oturumlarından birinde, Bahattin Şakir Ermeni Tehciri'ni hemen başlatıp bitirmenin ve o esnada da halkı katletmenin zaruri olduğunu bildirmiştir. “Savaşta, ” demiştir, “Avrupa ve Büyük Devletlerin müdahale etmesi gibi bir korku yoktur, dünya basını da protesto sesi yükseltmez. Protesto etse bile, hiçbir sonuç vermez, ilerde sorun bir oldubitti haline gelir” [Mesrop 1955. Sayfa 258].

Jön Türk Hükümeti'nin İçişleri Bakanı Talat Paşa özel bir emir vermişti: “Türk topraklarında Ermenilerin yaşama ve çalışma hakkı tamamen iptal edilmiştir. Buna göre, Hükümet beşikteki bebeklere bile acınmamasını emrediyor...” [Nersisyan 1991. Sayfa 564- 565].

İttihat'ın İcra Komitesi o tehcir ve katliamı ordu veya polis gücünün eliyle gerçekleştirmek yerine, bu işi hapisanelerden salıverilen suçlulara, katillere, Kürtlere, Çerkezlere ve Çeçenlere havale ederek gerçekleştirmeyi öngörmekteydi.

O tarihi ve siyasi koşullarda Türkiye'de yaşayan Hıristiyan halklar ve bunların arasında Ermeniler için de seferberlik en büyük kötülüklerden biri haline gelmişti: yaşları 18 ile 45 arasında değişen Ermeni gençlerini silah altına alma adı altında amele taburlarına alıyor ve Savaş Bakanı Enver Paşa'nın özel emri doğrultusunda gözden uzak, gizli yerlerde öldürüyorlardı.

“...1914 yılında Türkiye genel seferberlik ilan etti...- diye anlattı Harputlu **Sargis Khaçatıryan** (1903 doğumlu), - *Ermeni gençlerini Türk ordusuna aldılar. Götürüp amele taburlarında çalıştırdılar; sonra hepsini de öldürdüler*“ [Sv. 2000. Gth. 110, sayfa 223].

Harputlu **Sargis Martirosyan** (1903 doğumlu) ise daha detaylı bir şekilde anlattı: “*Birinci Dünya Savaşı'nda Ermenileri askere aldılar; yaklaşık 300. 000 Ermeni genci orduya gönderildi. Başlangıçta, bunların eline silah verildi; ama sonra Enver Paşa demiş ki: 'Biz yol yapacağız; çalışan ellere ihtiyacımız var. ' Fakat aslında onları kendi kazdıkları çukurlara atmış, öldürmüşlerdir*” [Sv. 2000. Gth. 111, sayfa 224].

Soykırımdan kurtulan Tokatlı **Annik Marikyan**'ın (1892 doğumlu) aktardığı, o tarihi koşullarda bestelenmiş şarkı hayatta kalan görgü tanıklarının söylediklerini kanıtlıyor [şarkının orijinali Ermenicedir]:

Elime silah vermediler, amele taburuna yazdılar,

Tokat'ın Yatmış köyü dört günlük mesafedeydi

Yatmış'ın taşlarını kırmak gerekiyordu...

Gidiyorum, gidiyorum, ben askere gidiyorum

Taş kırmaya ben gidiyorum

[Sv. 2000. Gth. 295, sayfa 404].

Amele taburunda çalışanların sonu ise önceden belliydi: ölüm.

[Şarkının orijinali Ermenicedir]:

Askerleri götürdüler Palu'ya,

*Analar-bacılar oturup ağladılar,
Orada askerlere çok çukurlar kazdırdılar,
Sonra da askerleri oraya gömdüler!*

[Sv. 2000. Gth. 296, sayfa 405],

işte Palulu **Hazakhan Torosyan** (1902 doğumlu) gözyaşlarıyla bunları hatırladı.

Erzurum'da doğmuş ama Harput tehcirine katılmış **Harutyun Grigoryan** (1898 doğumlu) anlattı: *“Harput tehciri sırasında ben 17 yaşındaydım. İyi hatırlıyorum: davul çalınıyor, şehirde tellal geziyor ve şöyle diyordu: 'Seferberliktir, savaş çıkacak.' Sonra dediler ki Ermenileri tehcir edecekler. Şehirde aramalar başladı; sözde silah arıyorlardı; ama aslında tam bir soygun yapıyorlardı; para bulduklarında kendilerinin oluyordu. Soğan ayıklamak için kullanılan bıçağı bile topladılar. Silahını teslim etmeyenin tırnaklarını çekiyorlardı; dövüyor ya da silah satın almak için para istiyorlardı... Şehirde ve köylerde zengin Ermenileri hapisanelere doldurdular. Halk çobanını yitirmiş koyun gibi oldu. Birkaç önde gelen kişinin ayaklarına nal çaktılar; birkaçının da dişlerini çektiler; hapistekiler işkencelere dayanamayarak kendilerini ateşe verdi. ... Türk ordusundaki Ermeni askerlerin de silahları ellerinden alınmış ve bu askerler öldürülmüşlerdir. Önce, cepheye göndermek üzere onları topladılar; cepheye gönderecekleri yerde amele taburları oluşturdular ve buralarda da Ermeni asker kürek mahkûmlarının hayatını yaşadı. Acımasız komutanlar, bedel ödeyenler ve ödemeyenler arasında ayırım yapmadan, Ermenileri yol yapımında çalıştırdılar. Onları etrafları süvari zaptiyelerle sarılı olarak saatlerce aç, susuz yürüttüler. Askerlere hakaret etmeye ve onları yaralamaya başladılar; bu daha sonra darbelere dönüştü. Parçanc ve Kesirik yolu üzerinde bir su kaynağına yaklaştıklarında, iki bin kişiye su içme izni verilmedi; itaatsizlik edenin kafasına tüfek kabzası iniyordu. Onların hemen hemen hepsi yok edildi; kurbanların cesetleri de toplu bir mezarın içine atıldı. Diyarbakır'a gönderilen iki bin işçiye de aynı şekilde muamele ediyorlardı. Harput'un Ermeni öğrencilerini ve silahları ellerinden alınmış askerleri, onlara işkence yapmak maksadıyla, Kızıl Konak'ta toplamışlardı. İşkenceye maruz kalmış bu insanların cesetleri üst üste yığılmış ve kokmuştu. Her köşede kan, kusmuk ve dışkı vardı. Yerde yatanlar harp meydanına serilmiş cesetlere benziyorlardı. Bu şekilde, birbiri ardından, bir taraftan köylerden ve kasabalardan getirilmiş rüştünü ispat etmiş insanları ve yaşlıları Kızıl Konak'a attılar, diğer taraftan da tutuklananları Urfa'ya, güya demiryollarında amele olarak çalışmaya gönderdiler. 14 Temmuz 1915 tarihinden sonra bütün Ermeni gençleri mezbahaya gönderilmişlerdi...” [Sv. 2000. Gth. 89, sayfa 187-188].*

Soykırımdan kurtulanlardan Yozgatlı **Veronika Berberyan** (1907 doğumlu) da Türk Seferberliği'nden bahsetti: *“...Cumartesi günü, akşama doğru bütün erkekleri Türk ordusuna göndermek üzere toplamışlar; fakat orada Ermenileri Türklerden ayırmışlar. Ermenilerin haklarını savunma konusunda tam yetkili kılınmış olan dedem, Papaz Hakob Berberyan Ermenilerin silah altına alınan Türklerden ayrıldığını görünce demiş ki: 'Niçin Ermenileri ayırıyorsunuz?' Türk binbaşı şöyle cevap vermiş: 'Papaz Efendi, Ermeniler yol yapmaya gidecek, Türkler ise Rus cephesine.'*

Ertesi gün Pazardı. Dedem Kutsal Ayini bitirmiş ve daha yeni eve gelmişti. Nefes dahi alamadan kötü haber bize ulaştı. Artin Ağa'nın oğlu değirmenciydi; sabah kalkıp çalışmaya gitmiş, değirmenin yanında bir sürü insan kafatası, ayaklar, eller görmüş. Dili korkudan tutulmuş bir halde, nefes nefese koşarak eve dönmüş ve gördüğünü anlatmış. Artin Ağa oğluyla birlikte gelip dedeme dedi ki: 'Dün akşam askere götürülenleri gece vakti boğazlamışlar.' Dedem şöyle cevap verdi: 'Gidin, Kaymakam'a şikâyet edin.' Artin Ağa Kaymakam'a şikâyet etmeye gitmiş; ama o gece artık eve gelmemiş.

Ertesi gün, Pazartesi, iki Türk jandarması coplarla geldi. Başka zaman, evimize jandarma geldiğinde kibarca, Papaz Efendi'nin giyinip kendileriyle gitmesini söylerlerdi. Bu defa, geldiler ve kaba bir üslupla dediler ki: 'Haydi! Kalkın!' Dedemi Kaymakam'ın yanına götürdüler. Dedemle beraber oranın önde gelenlerini, tüccarlarını, aydınlarını da götürmüşlerdi. Bir Türk dedeme demiş ki: 'Papaz Efendi sonun yaklaşıyor, söyleyeceğin bir şey var mı?' Dedem diz çöküp dua etmiş. Oradan bir Türk askeri baltayla bir darbe indirmiş, dedemin kafası yerlerde yuvarlanmış. Akıllı dedemin kafasıyla başlamışlar futbol oynamaya..." [Sv. 2000. Gth. 214, sayfa 353-354].

Türk seferberliğini silah toplama süreci takip ediyordu. Bununla eşzamanlı olarak her yerde evler kuşatılıyordu. Bu esnada "silah toplama" bahanesiyle Türk zaptiyeler Ermeni evlerini harabeye çeviriyor, Ermenilerin mallarını çalıyor, onları tutukluyor ve birçoğunu da öldürüyordu.

*"Katliamdan önce Türk zaptiyeler gelip silahları topladılar. Zengin Karapet Efendi'nin oğlu demiş ki: 'silahımız yok.' Zaptiyeler arama yapmış, silah bulmuş ve onun turnaklarını çekmiş, kollarının altına da haşlanmış yumurta koyarak bağlamışlardı" diye ekledi aynı **Veronika Berberyan** [Sv. 2000. Gth. 214, sayfa 353-354].*

Harputlu **Hakob Holobikyan** (1902 doğumlu) Türk zaptiyelerin babasından nasıl silah talep ettiklerini tekrar hatırlayarak şunları anlattı: "...Babamdan olumsuz cevap aldıklarından, ona kırbaçla vuruyorlardı; sonunda babamı sürükleyerek hapishaneye götürdüler. O zulümleri yaptıkları sırada annem 'caniler!' diye bağırdı. O kelime için annemi boş bir eve kapattılar. Biz üçümüz, ben, kız kardeşim ve erkek kardeşim yalnız kaldık. Ben annemin arkasından koştum; kapının çatlağından baktım; annem bana: 'Oğlum, Grigor amcanızın evine gidin!' dedi... O günlerde Grigor amcam belediye başkanı sıfatıyla henüz işinin başındaydı. Onun canını bağışlamışlardı. Aracılık etti, ki bu rüşvetsiz olmazdı, ve babamı eve getirdik; kurtuldu. Babam yürüyemediğinden, demirci arkadaşlarından Levon Khoçikyan onu sırtında eve getirdi. Annem de kapatıldığı yerden eve döndü. Babam işkenceden sonra yüz üstü yatıyordu; sırt üstü yatamıyordu. Babam Türk cellatların gece ne tür kötülükler yaptıklarını anlattı. Asık suratlı birisi olan Ahmet Onbaşı işkence etmek için babamı hapisane hücrelerinden işkence odasına getiriyor; yüzüstü yatırıyor; her iki yanında duran polisler palamut ağacından yapılmış coplarla emir bekliyorlar. Babamdan tekrar Mauser, Mossin tüfekleri, revolver vermesini istiyorlar. 'Ver! ya da yat! Başlayın vurmaya!' diye emir veriyor onbaşı. Kırk darbeden sonra oturtuyorlar. Ahmet Onbaşı diyor ki: 'Silahlarını getirmek istemiyor musun?' Babamın anlattığına göre, Ahmet Onbaşı yanına kilise ve okulun müzik öğretmenini, Armenak Petrosyan'ı oturtmuştu; yani kendisinden sonra sıra ona gelecekti. 'Malim Efendi

silahım yok. ' Yeniden kırk darbe indirirler, ve aynı soruyu yöneltirler. Cevap yine aynı olur. Üçüncü defa yatırmadan evvel sorar: 'Söyle kimin silahı var? ' Babam ispiyon olamazdı. Bilse bile söylemezdi. Yüz yirmi darbeden sonra yarı ölü halde tutukevine sürüklerler. İşte babamın anlattıkları...' [Sv. 2000. Gth. 109, sayfa 220].

Batı Ermenileri arasında yaygın olan aşağıda verdiğimiz Ermeniceyle karışık Türkçe şarkıda Türk askeri görevlisi Ermeni gencine sorar:

- *Ulan gâvur, doğru söyle:*

Sende martin varımış?

Ermeni genci bunun iftira olduğunu addederek inkâr eder,

- *Hayır, efendim! İftiradır:*

Bilmem, görmedim,

Bilmem, görmedim.

Ama sonra, gizlice Ermenice ekler [bu kısım Ermeniceden tercüme edilmiştir]:

Duvardan asılıdır, söylemem,

Ermeni Ulusu'na ihanet etmem.

[Sv. 2000. Gth. 323, sayfa 408].

Vesika almış, zorla silah altına alınmış Ermeni gencinin içine doğuyor ki, “*buna ölüm yolu derler,*” “*Ermeniler orada çoktur*”:

Ana! uyandır beni, gideyim talime,

Aynalı-martini alayım elime,

Gitmeye doğru vatan yoluna,

Buna ölüm yolu, derler,

Allah saklasın!

Ermeniler çoktur, derler,

Allah kurtarsın!

[Sv. 2000. Gth. 301, sayfa 405].

Bu şarkıda bahsi geçen Ermeni genci Türk Ordusu'na hizmet etmeye, yaşadığı Vatan'a olan yurttaşlık borcunu ödemeye hazır olsa bile, ilerde o da farkına varır ki “silah altına alma” adı altında kendi gibi olanlar yakınlarından uzaklaştırılmaktadır:

Odalar yaptırırım bir ucdan uca,

İçinde yatmadım bir gün, bir gece,

Konma, bülbül, konma mezar taşına,

Neler geldi Ermeninin başına!

*Tüfeğim çadırda asılı kaldı,
Ceyizim sandıkta basılı kaldı,
Konma, bülbül, konma mezar taşına,
Neler geldi Ermeninin başına!*

[Sv. 2000. Gth. 459, sayfa 431].

Ve silah altına alınmış Ermeni genci de acımasız Çerkez’den canına kıymaması için rica ediyor; zira onun “yeni nişanlısı” dul kalacaktır:

*Kıyma, Çerkez, kıyma tatlı canıma!
Yeni nişanlım var karalar bağlar...*

[Sv. 2000. Gth. 311, sayfa 406].

“Nişanlısı” ise İstanbul’un kavrulmuş tuzlu fıstığı gibi “tuzlu gözyaşı” döküp onun yokluğu nedeniyle ağlamaktadır.

*Tuzlu olur Stanbul’un fıstığı,
Taşdan olur Ermeninin yastığı,
Kör olsun şu meydanın dostluğu. ⁷
Aldılar nazlı yarımı, duyan ağlasın,
Aman! Aman! Mayrik! ⁸*

[Sv. 2000. Gth. 338, sayfa 413].

O zamanlar Türkiye’de, özel bir emir vardı: orduda görev yapan Hıristiyanları, kabahatleri olmaksızın, birliklerinden uzaklaştırıp gözlerden uzak, gizli yerlerde kurşuna dizmek, hem de hapisanelerde açlıktan ölmelerini sağlamak.

*Haniya da benim tuz-ekmeğim yiyenler,
“Ahbap ölmeden, ben ölürüm” diyenler*

Bazı gerçek Ermeni arkadaşlar hakkında:

*Tığlık⁹ Sarkis, ¹⁰
Taslak⁹ Misak¹⁰ vurulmuş...*

Ermeni bir asker olan kendisi ise hapsedilmiştir:

Mahpushane üstümüze damlıyor...

Onun bazı akrabaları hakkında:

*Anam da baş üstümde ağlıyor,
Beçare nişanlım karalar bağlıyor...*

[Sv. 2000. Gth. 334, sayfa 411.]

Hapishane ve zindanın yanı sıra, Ermeni asker her an ölüm tehlikesiyle de karşı karşıyaydı:

*Varın, söyleyin anama: damda yatmasın;
“Toros¹⁰ oğlum gelir diye” yola bakmasın,
Anama deyin: bohçami açmasın;
Çuha şalvarıma uçkur takmasın,
Ğayrı ben sılama varamaz oldum,
İskuhi¹⁰ nişanlımı göremez oldum,
Daracık sokakdan geçemez oldum.*

[Sv. 2000. Gth. 335, sayfa 412].

Ve Ermeni askerin anası da seferberliği lanetliyor; o seferberlik daha çok bir katliamı andırıyor; zira ilkbaharın gülleri ve bülbülleriyle Ermeni gençler de gittiler; ama bir daha dönmek üzere.

*Atımı bağladım delikli taşta,¹¹
Kör olasın sen, Enver Paşa!
Ermeni cahil kalmadı,
Gitti gül, gitti bülbül, ne diyelim!
İster ağla, ister gül, ne diyelim!*

[Sv. 2000. Gth. 448, sayfa 428].

Ermenilerin nefreti kademeli olarak artarak alay seviyesine yükselmiş; kısa ve öz kelimelerle Talat Paşa'nın dış görünümü kabaca tarif edilmiş ve bu onu ruhen de tarif etmiştir:

*Talat Paşa eşek gibi,
Bıyıkları yular gibi...*

[Sv. 2000. Gth. 453, sayfa 428].

Seferberliği ve silah toplama faaliyetlerini Ermeni aydınların tutuklanması takip etti; böylece Ermeni Halkı sadece mücadele edebilecek güçlerinden mahrum olmakla kalmayıp, aynı zamanda yönetici beyinlerden de yoksun kalacaktı. 24 Nisan 1915, cumartesi gecesini, İstanbul'da yaşayan 273 önde gelen sima zorla karakola götürülüp, bunu müteakiben Mezopotamya çöllerine sürgüne gönderilerek yok edildi. Osmanlı Meclisi üyesi, hukukçu-yazar Grigor Zohrap, şairler Daniel Varujan, Siamanto, yazar ve doktorlar Ruben Zardaryan, Ruben Sevak, Hovhannes Tilkatintsi, Melkon Gürcüyan, Yeruhan, Sımbat Bürat, Tigran Çöküryan, Nazaret Tağavaryan ve daha birçok ünlü sima İstanbul'dan, Sivas'tan, Diyarbakır'dan, Merzifon'dan, Erzurum'dan, Kayseri'den, İzmir'den ve Ermenilerin yaşadığı diğer yerlerden Çankırı ve Ayaş çöllerine sürülmüş ve katledilmiştir.

Soykırımdan kurtulan Adapazarlı **Mari Yerkat** (1910 doğumlu) onlar hakkında şunları anlattı: “...Bizi Eskişehir’e götürüp bir hana doldurdular. Bizimki gibi kirli ve karanlık olan yanımızdaki hana da, İstanbul’dan sürgün edilmiş bütün aydınları getirip doldurdular. Onların kolalı yakaları , kravatları vardı; ama üstleri başları zaten yırtık pırtıktı, lime lime olmuştu. Biz her gece onların ağlama sızlama seslerini ve feryatlarını duyuyorduk; zira Türk zabıtlar ve zaptiyeler onları şiddetle dövüyordu. Birkaç gün sonra onların hepsini de götürdüler. Onları işkencelerle öldürdüklerini duyduk” [Sv. 2000. Gth. 226, sayfa 366].

Her yerde Ermeni okulları kapatılıyor, Ermeni eğitim ocaklarıyla birlikte Ermeni kiliseleri de harabeye çevriliyor, İstanbul Ermeni Patrikhanesi Sis Katolikosluğu’yla birleştiriliyor ve Türkiye Ermenilerinin ruhani lideri olarak 2. Sahak Habayan Katolikos tanınıyordu.

Rus İstihbaratı 15 Mart ve 3 Nisan 1915 tarihli Türkiye raporlarında, bütün ülkede Ermenilere yönelik tutuklamalar yapıldığını, Erzurum, Dört Yol, Zeytin ve çevre bölgelerde sistematik katliamlar gerçekleştirildiğini, Van, Bitlis ve Muş’ta kanlı çarpışmaların cereyan ettiğini, Eğin’de ve bütün Küçük Ermenistan’da şiddet ve yağmalama olaylarıyla cinayetler olduğunu, iktisadi çöküntü yaşandığını ve genel bir kıyım gerçekleştirildiğini belirtmiştir...

Batı Ermenilerinin korkunç halini Van’ın Hayots Dzor bölgesindeki Kem köyünde doğmuş **Sirak Manasyan** (1905 doğumlu) anlattı: “4 Mart 1915 günü, toplum ve siyaset adamı *İşkhan Bey*’i, bize komşu, *Hirç köyünde öldürdükleri haberi ulaştı. O, Türklerin Cevdet Paşa aracılığıyla büyüklerimizi çağırdıkları ve başlarını yedikleri dönemdi. O korkunç günlerde, İşkhan Bey’i aniden öldürüp kuyuya atarlar. Bununla da yetinmeyerek onun iki çocuğunu da diri diri kuyuya atarlar. Biz, bunu duyunca, vatandaşlarla birlikte çok korktuk; Türklerin saldırısına hazırlanmaya başladık.*

5 Mart 1915 günü güçlü bir topçu ateşi duyduk. Halk meydana toplandı ve gitti kiliseye doldu. Türkler zaten önceden seferberlik ilan edip, bütün gençleri götürmüşlerdi. Genç kalmadığı için, bizimkiler mevkilerini terkedip komşu köylere gitmek zorundaydılar. Biz *Kükyants Ermeni köyüne gittik. Orada birkaç bin kişi vardı; bizi samanlıklara yerleştirdiler. Her gün, Türkler Ermenileri tutup gözlerimizin önünde asıyor ya da boğazlıyorlardı. Onlardan biri de amcam Petros’tu. O rençperdi. Petros’u o halde görünce onu tanıyamadık... Bizi özel bir samanlıkta tecrit ettiler. Kapıyı kapattılar ve bir de bekçi koydular. Biz o korkunç olaylardan dehşete kapılmış bir halde, o köyden kaçmak istiyorduk. Samanlıkta hayvan yemi bile yoktu. Ben dışarı kaçıp köye gitmeyi başardım. ...Ertesi gün, sık ormanlarla kaplı dağlara çıktık. Kırkır Dağı’nın yamacındaydık. Köyümüzün bulunduğu yer öyle bir yerdi ki, biz dağın yamacında yaşıyorduk. Yakınlardan korkunç *Şağbat ırmağı ve Şamiram kanalı geçiyordu. Biz dağın tepesine tırmandık; ormanın içinde, Türklerin ve Kürtlerin hayvanlarımızı, yataklarımızı, iç çamaşırlarımızı nasıl yağmaladıklarını, her sabah Türk çocukların gelip bir hedefe ateş etmeye başladıklarını gördük. Türkler uzaklaştığında çocuklarımız inip yaklaştılar ve o hedefin dedemin kafası olduğunu gördüler. Vicdansız Türkler dedemi canlı canlı toprağa gömüp kafasını dışarda bırakmış durmadan ateş ediyorlardı. Köye döndüğümüzde, dedemin kokuşmuş cesedini zar zor gömdük.**

1915 yılını unutamam; o zaman biz dağlardan, köylerden geçtik; Mart ayıydı, yağmurlu, tipili korkunç bir soğuk hüküm sürüyordu. Varak'a götüren son köy, Pertak'tı. Biz orada, sokaklarda şişmiş ve çürümüş, çıplak, öldürülmüş insanlar gördük. Pis kokuyorlardı. Biz Varak'a giderken bütün bunların arasından geçtik. Gün ağarırken, Varak dağlarında mevzilenmiş olan Türkler bizi görerek üzerimize ateş etmeye başladılar. Halk dehşete kapılmış ağlıyordu. ...Biz kaçarak Van'a yaklaşıyorduk. Geceleri yol alıyorduk, çünkü gündüz vakti bizi takip ediyorlardı. Van'a yaklaşıp şehir içine gireceğimiz sırada, Türkler bizi durdurup erkek aramaya başladılar. Dürbünle seyreden Van kahramanları başladı ateş etmeye. Türklerden bazıları yere yığıldı, bazıları da kaçtı ve biz kurtulduk. Van'a girdik. ...Van'da bizi okul binasına yerleştirdiler. Her sabah Van'ın nefesli çalgılar bandosu müzik çalarak dolaşıyordu, çocuklar da arkasından. Zaten Van savunması başlamıştı. Bir Ermeni biz çocuklara dedi ki, 'gidin mermi toplayıp getirin, ki yenilerini yapsınlar. Biz gidip mermi topladık ve getirip atölyeye teslim ettik. Van'da ve Aygestan'da çatışmaların şiddetlendiği gün geldi. Oraya toplanan Vaspurakanlılar büyük bir irade gücüyle hem Aygestan'ı, hem de Van'ın merkezini, Kağakamec'i savundular. Bizimkiler hem Aygestan'da, hem de Kağakamec'te zorlu çarpışmalara girdiler. Türkler Rus Ordusu'nun Salmast'tan Van'a doğru geldiğini duyarak panik içinde uzaklaşmaya başladılar. Bizimkiler saldırarak, sadece Türkleri imha etmekle kalmayıp, top, mermi, vs. gibi büyük bir ganimet de ele geçirdiler. 6 Mayıs günü Van Kalesi üzerinde Ermenistan bayrağı dalgalandı. Vaspurakanlılar Rus birliklerini ve Antranik Paşa komutasındaki Ermeni gönüllülerini büyük sevgi gösterileriyle karşıladılar [Sv. 2000. Gth. 30, sayfa 101-102].

Türkler Van çevresindeki köylerde yaşayan binlerce Ermeniye katletmek için yeterince vakit bulmuşlardı. Rus birlikleri Van'a yaklaştıklarında, onların gerisinden giden Ermeni yazarlar, Hovhannes Tumanyan ve Aleksandr Şirvanzade dehşet veren manzaralara şahit olurlar. Hovhannes Tumanyan anılarında şöyle yazıyor: '...Fırsat buldukları her yerde Ermenileri katletmişler; özellikle de erkekleri; güzel kadınları da yanlarında götürmüşler. Ve vakit bulduklarında, Rus Ordusu'nun ve Ermeni gönüllülerin dehşeti çok yakınlarda olmadığı zaman, barbarca eğlenceler icat etmişler; çarınha germişler, canlı insanların vücutlarının çeşitli kısımlarını keserek çeşitli şekillerde oyunlar oynamışlar: kişinin yarısını bakır kaba koyup belden aşağısını pişirmişler ki, canlı olan diğer yarısı görsün ve acı hissetsin... Kızgın demirlerle vücudun çeşitli kısımlarını kesmiş ve ateşte kavurmuşlar; canlı canlı kavurmuşlar. Ebeveynlerinin önünde çocuklarını boğazlamışlar; çocukların önünde de ebeveynlerini...' [Tumanyan 1959. Sayfa 212-213].

Doğal olarak, eğer Ermeniler Van'da meşru müdafaa başvurmasalardı, onlar da aynı şekilde şehit olacaktı. Burada soykırımdan kurtulan Vanlı **Ardsrun Harutyunyan**'ın (1907 doğumlu) sözlerini hatırlatmakta fayda var: "Meşru müdafaa, halka karşı şiddete başvurulduğunda doğmaktadır..." [Sv. 2000. Gth. 35, sayfa 109].

Dolayısıyla, Van'da, Şatak'ın [Çatak] ve diğer yerlerde kahramanca yapılan savunma muharebeleri, İttihat Hükümeti'nin uyguladığı şiddete baş kaldıran batı Ermenilerinin haklı bir isyanıydı, onların dünyadaki büyük devletlere yönelttikleri şikayet sesiydi. Aşağıdaki küçük halk şarkısı parçası da bunu doğruluyor [şarkının orijinali Ermenicedir]:

*Van küçük bir şehir ilçeleriyle,
Yüz bin cesetle doldu,
Ova kırmızı kanla boyandı,
Bulutlar, gök ve yıldızlar gürleyerek
Öyle bir bağırıp emrettiler ki,
Duyusun Avrupa ve Amerika.*

[Sv. 2000. Gth. 532, sayfa 444].

Ancak ne Avrupa, ne de Amerika müdahale etmedi; savunmasız kalmış halkın imdadına yetişenler sadece ulusal kahramanlar oldu.

Birinci Dünya Harbi'nin başından itibaren, bütün batı Ermenileri gibi, Sasunlular da yeni, vahşice bir zulme, soygunlara ve cinayetlere maruz kalırlar.

1915 yılının Mart ayında Türk çeteleri Sasun'a da hücum ederler. Nisan-Mayıs aylarında Sasunluların katıldığı ilk çarpışmalar cereyan eder. Ermeni savaşçılar Türk birlikleri karşısında kahramanca bir direniş göstererek, ama büyük kayıplar vererek, Andok Dağı'nın yamaçlarına çekilirler ve kendilerini oradan savunmaya devam ederler. Haziran ayında Asank bölgesinde şiddetli çarpışmalar cereyan eder. Gomuts Manastırı'ndaki ve Talvorik'teki savaşçılar Kürt çeteleri arasında panik yaratarak Satan köprüsünü ele geçirirler; Ksaklılar onların yardımına yetişir. Sasunlular 30 Temmuz günü Şenik'i kurtarırlar, ancak düşman yeni bir taaruzla Andok'un eteklerinde bulunan ahırları ele geçirir. Andok, Tsovasar ve Gerin Dağları'ndaki Sasunlular, üzerlerine taaruz eden Türk ve Kürtlere karşı kahramanca kendilerini savunurlar. Muş ve ovalarında katliamlardan kurtulup, Kana ve Havatorik Dağları'nda barınan otuz bine yakın Ermeni kahramanca direnmektedir. Ancak o savunma direnişi acımasız bir şekilde kırılır.

“Türkler saldırıp başladılar katletmeye, ” dedi soykırımdan kurtulan Sasunlu **Arakel Davtyan** (1904 doğumlu), “güzel kızları, güzel kadınları götürdüler, kaçırdılar. Köyümüzde Misak adında bir fedayi vardı. Onun silahı vardı; manastıra girdi ve çarpışmaya başladı. Bizim silahımız yoktu. Sasun iki ay direndi. Türk askerler gelip bizi kuşattılar; başladılar bizlerden bazılarını katletmeye. Yardımımıza koşan olmadı; katlettiler...” [Sv. 2000. Gth. 4, sayfa 55].

Sasun'un Şenik köyünden görgü tanığı **Khaçik Khaçatıryan** (1900 doğumlu) aynı şekilde anlattı: “Türk Ordusu geldi; yaklaşık 60. 000 kişiydiler. Gelip köyü kuşattılar. Bizimkiler direndiler. Türk Ordusu iki defa köye girdi. Her iki defasında da bizim fedayiler ve silahı olanlar onları geri püskürttüler. Fedayilerimiz köyün merkezinde toplanmışlardı. Ondan üç gün önce halkımız köyden çekilmiş, çocuklar ve kadınlarla birlikte Andok'a gitmişti. Ben de onlarla gittim. Temmuz'un başında Andok'a gittik. Ne ekme, ne su vardı; sadece tuzsuz et bulunuyordu; tuz da yoktu. 45 gün kadar orada kaldık. Savaşanlar savaştı. Türk Ordusu Andok'a geldi. Orada da çarpıştılar. 45 gün sonra ekmeğimiz, erzağımız bitti. Ekme yoktu. Sadece kavrulmuş un kalmıştı. Türk Ordusu gelip Andok'u istila etti; vadiler çocuk

cesetleriyle doldu. Anneler çocuklarını kurtaramadılar. Türkler ve Kürtler ateş ediyorlardı; bir mermiyle on kişi yere düşüyordu. Kaçan, kurtuldu. Gelinleri götürdüler. Irmağın suyu o kadar çok insan götürdü ki. . . Sonunda, mermi harcamamak için halkı dağın tepesinden ırmağa atıyorlardı... ” [Sv. 2000. Gth. 2, sayfa 53].

Sasunlu başka bir görgü tanığı, **Yeğyazar Karapetyan** (1886 doğumlu) o tarihsel olayları daha ayrıntılı bir biçimde yorumladı: “Kürtler tarafından Ermenilere karşı düzenlenen saldırılar sözde gayri resmi nitelik taşıyordu; ancak genel kanı, bütün bunların hükümetin verdiği tavsiyeler üzerine yapıldığı yönündeydi. Bunun en güçlü kanıtı ise Ermenilerin şikâyetlerine kulak asılmaması, başvurulara cevap verilmemesi idi. Servet Paşa Jön Türklerdendi; bölgenin komutanıydı ve İslam’a sadıktı. Dolayısıyla onun da diğer bölgelerdeki Paşalar gibi görevini yerine getirmesi gerekmektedir. 10 Haziran gününden itibaren Kürt aşiret reisleri birçok atlıyla beraber sağdan ve soldan Muş’a giriş yapıyor, emirler alıp evlerine geri dönüyorlardı. Kürtleri silahlandırmak için her gece yük arabalarıyla şehir dışına silah ve mermi taşınyordu. Ermeni katliamını başarıyla tamamlamak için hükümet tarafından özel bir plan yapılmış, köyler taksim edilmiş, saldırı günü ve saati öyle bir incelikle belirlenmişti ki, Muş ovasındaki 105 köyün tamamının imhası, tek bir çocuğun bile canı bağışlanmadan, bir gün içinde tamamıyla sonuçlandırılacaktı. Köylerin taksimi aşağıdaki şekilde yapılmıştı: Muş’un sağ tarafındaki köylerden başlayarak Meğraget nehrinin doğduğu yere kadar olan bölgedeki 35 köyde yapılacak katliamlar Hacı Musabek’e bırakılmıştı; onun emrinde 3500 kadar Kürt piyade ve atlı vardı. Şehrin kuzeybatı kısmındaki 15 köyde düzenlenecek katliamlar ise Fatkanlı Sleman Ağa’ya bırakılmıştı; onun emrinde ise silahlı 1000 Kürt vardı. Aziz Karapet civarındaki 20 köyde düzenlenecek katliamlar, çete lideri yardımcısı Jön Türk Raşid Efendi’ye bırakılmıştı; onun 500 kişilik bir süvari çete gücü bulunuyor, onlara Aziz Karapet Manastırı’nda bulunan birlikler ve Ziyaret Köyü’nde oturan Müdür de kendi jandarmalarıyla katılıyordu. Ovanın kuzeydoğu bölümünde bulunan 15 köyde düzenlenecek katliamlar Cıbranlı Dırboyı Cinti’ye, Kolotoyi Zuber’e ve Ağçan Müdürü’ne bırakılmıştı; onların emrinde binin üzerinde Kürt jandarma vardı. Ovanın doğu kısmında, Çıhur’a bağlı yirmi köyde düzenlenecek katliamlar Şeyh Hazret’e bırakılmıştı; onun emrinde ise Zilan ve Kosur Kürtlerinden oluşan 1200 atlı vardı. Bu düzenli güçler dışında her Müslümana, rastladıkları Ermeniye acımadan öldürüp yok etme görevi verilmişti. Mevcut durum aniden değişti. Ermeniler artık köyden şehre gidip geri dönemez oldu. Türkler rastladıkları Ermenileri aşırı derecede dövüp işkenceye maruz bırakıyorlardı. Ölüm vakaları da oluyordu. Bazen yetişkin kadınlar çok gerekli bir şeyi getirmek için şehre gidiyorlardı; onlar da yolda eziyetlere ve onur kırıcı küfürlere maruz kalıyorlardı. Halk endişeye kapılmıştı; insanların gözüne uyku girmiyordu; halk rahat edemiyordu.

22 Haziran günü Bakranlı Kürtlerden 100 atlı geceyi Kırınkan Gölü Dağı’nda geçirdi. 23 Haziran günü onlardan 10 atlı köyümüze geldi ve köyün önde gelenlerinden 10 tane koyun, 60 okka un ve 10 tane de keçeden yapılmış cüppe vermemizi istedi. Onlar bütün bunları herhangi bir itirazla karşılaşmadan bedava aldılar ve Havatoriklileri eskiden beri tanıdığından mıdır, vicdan azabından mıdır bilinmez, Tamoyi Ali şöyle konuştu: ‘Ermeniler, ben sizin tuzunuzu ekmeğinizi çok yedim. Şimdi size bir gerçeği söylemem gerekiyor: Sultan’dan, Osmanlı

toprağında yaşayan bütün Ermenileri kesmemiz gerektiğini bildiren bir emir geldi. Şimdi siz ayağa kalkıp uzaktan Slivan Ovası 'na bakarsanız, buğday tarlalarındaki başakların büyümüş, birbirlerine yaslanmış olduğunu görürsünüz; ama orada bir serçe dahi göremezsiniz. Orada benzeri görülmemiş bir ıssızlık hüküm sürüyor. Biz o bölgenin Ermenilerini tamamıyla katlettik. Şimdi de hükümet Muş Ovası 'nda ve Sasun 'da yaşayan Ermenileri de katledeyim diye bizi buraya çağırdı. Buralarda da katliamın başlamasına birkaç gün kaldı ve İsa Mesih 'in adını ağzına alan kişinin bu topraklarda canlı kalmaması gerekiyor. ' Kürtler istediklerini alıp gittiler; biz ise düşüncelere daldık... Böylece, yüzyıllar boyu bu topraklara ve bu sabana bağlı kalmış, Ermenilerin yoğun olduğu bu bölge bir gün bir gece içerisinde insanların yaşamadığı ıssız bir yere dönüştü. Onun asıl sahipleri, 105 köyün 70. 000-80. 000 kişiden oluşan her iki cinse mensup Ermeni nüfusu ise acımasız Türklerin ve Kürtlerin eliyle, canavarca bir operasyon sonucunda kılıçtan geçirildi, ateşte yandı ve suda boğuldu. Onların milyonlara varan serveti talan edildi. ...28 Nisan günü Vardavar dini yortusunun Pazar günüydü; Ermeni Ulusu 'nun mutlu bayramı; fakat ne yazık ki o gün Muş Ovası 'ndaki Ermeniler için 'mardavar' (insan yakma) gününe dönüştü. ” [Sv. 2000. Gth. 1, sayfa 44-45].

Yukarda bahsi geçen Vardavar gününü Muşlu **Şoğër Tonoyan** (1901 doğumlu) da anlattı: “1915 yılının Vardavar günü katliam yapıldı. Türk askerleri Dağistanlı Çeçenler getirip bizi katlettiler. Bizim köyü yağmalamaya geldiler; koyunları, mandaları ve malları alıp götürdüler. Güzel olanları götürdüler. Halamın bir oğlu vardı; o gece gündüz benim yanımdaydı; onu da götürdüler. Erkek kalmadı. Küçük büyük herkesi toplayıp, Avzut köyünün ahırlarına doldurdular, ateşe verip yaktılar. İnsanları Malkhas Mardo ahırlarına doldurdular; ahırların etrafını ot yığınlarıyla çevirdiler; üzerlerine de petrol döküp ateşe verdiler. Ailemizden 60 kişi o ahırlarda yandı. O gördüğüm günü, lao¹³, düşmanım görmesin. Sadece ben ve erkek kardeşim kurtulduk. Önce, güzel gelinleri ve kızları götürüp Türkleştirdiler; ne kadar genç erkek-bebek var idi ise annelerinin kucağından kapıp zaptiye yapmaya götürdüler. Duman ve ateş ahır sardığında, millet başladı öksürmeye ve boğuldu. Anneler çocuklarını unuttu, lao, gerçek bir Sodom-Gomor durumuydu. Yanan insanlar koşuşturup, duvarlara çarpıyorlardı; yere düşen kendi çocuklarını ayakları altında çiğniyorlardı. O gün kendi gözlerimle gördüğümü, lao, dağlardaki kurtlar görmesin. ...Diyorlar ki, o günü gören Türk molla, dayanamadı, kendini astı. O karışıklıkta insanların büyük bir kısmı boğularak öldü. Ahırın çatısı çöktü; çöktü, ölümlerin üzerine düştü. ...Keşke ben ve küçük kardeşim de yanan 60 kişi gibi yansaydık da o imansız insanların acımasız ve Allahsız kanununu görmeseydik. Köyümüzü, Vardenis, Mışakhişen, Ağbenis, Avzut, Khıvner ve çevredeki diğer köylerin bütün sakinlerini ahırların içinde yaktılar. O gördüğüm günü benim düşmanım görmesin... Ahırın kirişleri yanınca, dam çöktü; ahırın üstünde bir gedik oluştu; alev ve duman o delikten dışarı çıktı; bize de hava geldi. Artık hava alabildiğimizden, ben ve amcamın kızı Areg bilincini kaybetmiş olan erkek kardeşimi elinden kolundan tutarak kaldırıp dama çıkardık. Ben ve Areg de yanmış kirişlerin, cesetlerin üzerine basarak o gedikten dışarı çıktık. Dışarı çıktığımızda, Türk askerlerin çember oluşturmuş dans edip eğlenmekte olduklarını gördük. Onların söylediği şarkı bugüne kadar kulaklarımda çınlar: 'Yori yavrum yori! ' [yürü yavrum yürü] deyip kılıçlarını birbirlerine çarptırarak dans ediyorlardı” [Sv. 2000. Gth. 8, sayfa 61].

Muşlu görgü tanığı **Sedrak Harutyunyan** (1904 doğumlu) da birçokları gibi anlattı: “*Ben sadece bizim köydeki katliamı görmedim, bizim bütün köylerimizin panik halinde kaçışını gördüm. Her tarafta hasır gibi yere serilmiş cesetler vardı...*” [Sv. 2000. Gth. 9, sayfa 63].

Ermeni Soykırımı'nın karanlıkta kalmış kısımlarına ışık tutan tarihçi, Profesör Vahakn Dadrian Muşluların çektiği tarif edilmesi imkânsız eziyetleri anlatırken şunların altını çiziyor: “...Gerçekten de, Muş Şehri'nin ve Muş Ovası'nda bulunan 100'e yakın köyün 90. 000'e yakın bütün Ermeni nüfusunun katledilmesi Ermeni Soykırımı'nın en dehşet veren ve aynı zamanda da en tüyler ürperten bölümlerinden biri oldu. Üç olay Muş katliamına bu açıdan kendine özgü bir nitelik kazandırmıştır: ilk olarak, Türk Ordusu, Kürt çeteleri ve Osmanlı Hükümeti'nin yönetici kadrosu el ele vererek İttihat'ın korkunç planının gerçekleştirilmesine katkıda bulundular; ikinci olarak, o ordunun verdiği hizmet olağan dışıydı; şöyle ki, 10-20 tabur Harput'tan özel olarak oraya getirilmiş ve o taburlar bir top ağıyla Muş'un Ermeni mahallelerini kuşattıktan sonra, korkunç bir gürlemeye neden olan top atışlarıyla o mahalleleri yerle bir etmişler ve Ermeni nüfusu kendi evlerinin yıkıntıları altında yok etmişlerdir; halbuki sadece birkaç ev tahkim edilmiş ve silahlı direniş göstermekteydi; üçüncü olarak, Muş Ovası'nın 70. 000-80. 000'e varan Ermeni nüfusunun ezici çoğunluğunu, yani kadınları, çocukları ve yaşlıları samanlıklara ve ahırlara tıkarak hepsini ateşe verip diri diri yaktılar...” [Dadrian 1995. Sayfa 14].

Khınuslu [Hınıs] **Hirant Gasparyan** (1908 doğumlu) ise şöyle anlattı: “*Ben ne gördüysem, onu anlattım size. Gördüklerim tümüyle gözümün önündedir. Khınus'tan hiçbir şey getirmedi. Sadece canımızı kurtardık. Sülalemizde 143 kişi vardı; bir kız kardeş, bir erkek kardeş, annem ve ben kurtulduk...*” [Sv. 2000. Gth. 12, sayfa 71].

Eğer 143 candan oluşan büyük sülaleden sadece 4 kişi kurtulmuş ise, o halde faşistlerin gaz odalarının prototipleri olan ateşe verilmiş ahırlarda ve samanlıklarda kaç bin Ermeninin, Yahudi Soykırımı'ndan çok önce, kurban edildiğini tahayyül etmek mümkündür.

Bu tarihi olaylarla ilgili olarak şu halk şarkısı da bestelenmiştir [şarkının orijinali Ermenicedir]:

*...Sasun bölgesi ormanlarıyla,
Çevrili sur gibi yüksek dağlarıyla,
Hep karşı koydu Türk Ordusu'na,
Sıcak kan kokar Sasun.*

[Sv. 2000. Gth. 531, sayfa 443].

Kahraman Şebinkarahisar, Şatak [Çatak], Karin [Erzurum], Pontos, Muş, Sivas, Kharberd [Harput], Malatya ve Diyarbakır şehirlerinden, Batı ve Orta Anadolu'da Ermenilerin yaşadığı bölgelerden, İzmit'ten, Bursa'dan, Ankara'dan, Konya'dan ve başka yerlerden “*sıcak kan kokusu*” geliyordu. Tarif edilemez bir zulümle çocuklara bile acımadan herkesi imha ediyorlardı.

Ve Rus orduları geri çekildiklerinde, onların arkasından Van, Sasun [Sason], Şatak [Çatak], Şebinkarahisar, Muş, Bitlis, Eleşkirt, Beyazıt, Baberd [Bayburt], Erzurum ve diğer yerleşim yerlerindeki Ermeniler de mecburen Doğu Ermenistan'a göç ederler. Onlar gözyaşlarıyla, ama çaresiz, kendi memleketlerini, kendi bin yıllık tarihi vatanlarını terk ediyorlar ve sızlanarak, göç yolunu tutuyorlardı. O tarif edilemez büyük ulusal acıyı soykırımdan kurtulmuş yetenekli **Şoğer Tonoyan** (1901 doğumlu) kendi bestelediği ağıtta özetlemiştir [orijinali Ermenicedir]:

*Sahipsiz bıraktık Muş'un güzel ovalarını ve çayırlarını
Kutsal konutlarımızı, evlerimizi, damlarımızı ve vatanı
Kiliseler ve manastırlar, kitaplar, kanunlar ve İnciller
Sahipsiz kaldılar, kaldılar, düştüler itin ağzına*

[Sv. 2000. Gth. 557, sayfa 453].

Göç gerçekten de bir trajedydi.

Vanlı **Varduhi Potikyan** (1912 doğumlu) o dehşet veren kargaşalığı acıyla yeniden hatırladı: “...Ah düşmanım bile o günü görmesin. Vay! Keşke o gün kara olsaydı. Biz gelip Berkri köprüsünün yakınına ulaştık. Birden millet ‘kaçın!’ diye bağırdı. Karanlıkta, Bekri vadisinin dar bir vadi olduğunu gördük; ırmağa ulaşmadan Kürtler saldırdı. Ermeniler kaçarken ayakları kayıyor ve ırmağa düşüp boğuluyorlardı. Kimisi hayvan sırtında ırmağı geçmek istiyordu, kimisi suya girince, akıntı onu sürüklüyordu. Bağılıyor, inliyor, ağlıyorlardı. Kürtler üzerimize ateş ediyorlardı. Anne çocuğunu unuttu...” [Sv. 2000. Gth. 49, sayfa 128].

Aşağıdaki renkli halk şarkısı göçün o korkunç izlenimlerinin doğrudan etkisi altında bestelenmiştir [şarkının orijinali Ermenicedir]:

*Berkri'nin kara dağından Türk aşağı indi,
Binlerce ceset yerlere serildi,
Mahvolasın sen, vicdansız Berkri nehri,
Binlerin kanını içtin sen.*

[Sv. 2000. Gth. 344, sayfa 414].

Çok sayıda kayıp vererek, toz bulutları içinden kederli, bitkin ve acı çekmiş insanlar sel gibi ilerliyordu. Soykırımdan kurtulan Şoğer Tonoyan (1901 doğumlu) aşağıdaki ağıtı bestelemiş [şarkının orijinali Ermenicedir]:

*... Kağnılar geldi sallanarak,
Analar geldi mırıldanarak...*

[Sv. 2000. Gth. 344, sayfa 414].

Daha sonra meşhur bir kimyacı olan Vanlı **Ağasi Kankanyan**'dan (1904 doğumlu), nasıl göçtüklerini anlatmasını rica ettiğimizde, o geçmişini üzüntü ve gözyaşlarıyla tekrar yaşayarak, şöyle dedi: “...İğdir'a varana kadar yağmurun ve güneşin altında, çamurlar

içinde, yarı aç ve susuz on günlük yol katettik. Yolda, Kürtler sık sık saldırıyor, insanları katledip soyuyordu. Bu olaylar özellikle yığılmaların olduğu Bandimahi Köprüsü (Berkri) yakınında cereyan etti. Türklerin eline geçmemek için nice anneler çocuklarını kucaklamış vaziyette o köprüden suya atladı. Yolda öldürülenleri ve ölenleri yol kenarında bırakıyorlardı; çoğu zaman üstlerini toprakla örtmüyorlardı. Ben gömülmemiş ceset görmekten o kadar etkilendim ki, yüreğime bir hüznün çöktü ve bu durum bugüne kadar da sürüyor” [Sv. 2000. Gth. 28, sayfa 98].

Varını yoğunu yitirmiş, bitkin düşmüş batı Ermenileri yakınlarını yollarda gömülmemiş vaziyette bırakarak, büyük zorluklarla, aynı kaderi paylaşacak olan İğdır’a (Surmalu-Sürmeli) ulaşırlar. Sürmeli hakkında bestelenmiş halk şarkısının sözlerini bize, halk tarafından sevilen tanınmış şarkıcı, soykırımdan kurtulan Şataklı [Çatak] **Hayrik Muradyan** (1905 doğumlu) aktarmıştır [şarkının orijinali Ermenicedir]:

Ay Surmalu! Can Surmalu!

Yok artık çan sesi, yok Ermeni dili,

Döndün yuva yıkan kurtlarla dolu ormana,

Okullarıyla zengin, kalabalık ilçe.

[Sv. 2000. Gth. 559, sayfa 453].

Kilikya Ermenileri de korkunç bir kâbus yaşadı.

İstisnai bir önem arzeden Berlin-Bağdat demiryolu Ermenilerin yoğun olduğu Kilikya’dan geçiyordu. Bu durum Türk Hükümeti’ni endişelendiriyordu; zira Kilikya’nın çalışkan ve faal Ermenileri parlak iktisadi durumları sayesinde Türk ekonomisine hakim olabilirdi. Dağlık Kilikya’daki Ermeni köyleri ve kasabaları Hacın ve Zeytun’dan Dörtyol’a kadar yayılıyorlardı. Bu köylerin sakinleri ipek dokumacılığı, halıcılık, dokumacılık ve diğer ulusal zanaatlarla işteğal etmekle birlikte, yeni nesil orada faaliyet gösteren Ermeni ve yabancı okullar ve kolejler sayesinde oldukça iyi eğitim görmüştü. Bu okullar onların ruh ve biliçlerinin şekillenmesinde önemli bir rol oynamışlardı. Bundan başka, 1877-1878 Rus-Türk savaşından sonra vaat edilen ama hayata geçirilmeyen “reformlar”la bağlantılı olarak Türkiye’nin birçok bölgesinde baş gösteren şiddet olayları ve katliamlar, doğuştan hürriyet aşığı Kilikyalıları henüz nihai olarak yok etmemişti. Kilikya’nın kartal yuvası Zeytun zaten çoktandır Türk despotizminin öfkesinin odağı haline gelmişti. Dolayısıyla, artık cesur Zeytunlularla da hesaplaşma zamanıydı.

Bu tarihi olayların ayrıntıları soykırımdan kurtulan Zeytunlu görgü tanıklarının anlattıkları anılarda izah edilmiştir: bu şahitler **Gürcü Keşişyan** (1900 doğumlu), **Karapet Tozluyan** (1903 doğumlu), **Hovsep Bıstikyan** (1903 doğumlu), **Eva Çulyan** (1903 doğumlu), **Sedrak Gaybakian** (1903 doğumlu), **Samvel Arcikyan** (1907 doğumlu) ve **Gayane Aturyan**’dır (1909 doğumlu) [Sv. 2000. Gth. 137-143, sayfa 254-269].

Son Ermeni Krallığı’nın (11. -14. Yüzyıl) liyakatli mirasçıları ve geçmişte verilen ulusal kurtuluş mücadelelerinden kalma şanlı geleneklere sahip olan Kilikyalılar bu defa da

fedakârca bir mücadeleye girebilirlerdi; ama Kilikya Katolikosu Sahak Habayan ve önde gelen Ermeniler buna engel oldular; onlar Türk Hükümeti'nin yalan vaatlerine kanarak, "Ufak bir hareketin Türkiye'de yaşayan bütün Ermenileri tehlikeye atacağını" savunarak, "itaat etme" telkininde bulundular.

Zaten Türk Hükümeti başka yerlerde olduğu gibi, Kilikya'da da Ermenilerin silahlarını toplamış, gençleri silah altına almıştı; ancak o gençlerden birçoğu askerden kaçmayı ve Zeytun'da saklanmayı başarmıştı. Hurşit Paşa 3. 000 kişilik kuvvetle gelip, Berzinka Dağı üzerinde inşa edilmiş eski Aziz Astvadzadzin Manastırı'na sığınan asker kaçaklarının teslim olmasını talep eder. 25 Mart 1915 günü düşman Manastır'ı top ateşine tutmaya başlar. Zeytunlu müdaafiler, Panos Çakıryan komutasında, az sayıdaki mermilerini tutumlu bir biçimde kullanarak düşmana karşılık verirler.

"...*Manastır Zeytun'un tam karşısındaydı,* " -diye anlattı **Karapet Tozluyan** (1903 doğumlu)- "*biz Zeytunlular durmuş seyrediyorduk. Bir de baktık ki birkaç asker Manastır'ı yakmak için tenekeyle gazyacağı götürüyor. Ama, eşkıyalar Manastır'ın içinden onları vurup öldürdüler...*" [Sv. 2000. Gth. 139, sayfa 262].

9 Nisan günü Zeytun'un önde gelenlerinden 300 kişi kışlaya götürülür, daha sonra da onların aileleri. Bütün o insanları bilinmeyen yerlere sürgün ederler. Bunlar sürgüne gönderilen ilk insanlardı. Zeytun Tehciri başlar. Önce Manastır mahallesi boşaltılır; daha sonra Zeytun çevresindeki köyler. Ondan sonra da kartal yuvası Zeytun harabeye çevrilir.

1915 ilkbaharından itibaren Kilikya'da Ermeni tehciri ve kıyımı başlar. Ardı ardına Maraş [Kahramanmaraş], Ayntap [Gaziantep], Hacın, Antiok [Antakya], İskenderun, Kesab ve Ermenilerin yaşadığı diğer bölgeler boşalmaya başlar.

Sürgünlük çıktı, köy boşaldı,

Benim kıymetli malım Türklere kaldı,

Çoluk-çocuk yolcu olduk,

Alan-talanı başladı.

[Sv. 2000. Gth. 366, sayfa 418].

Yakın Doğu misyonerlerinin başkanı Johannes Lepsius "Ermenistan Katliamları" başlıklı gizli raporunda Zeytun tehcirinden bahsederken şöyle diyor: "Bütün Zeytunlu Ermeni nüfusun tabi tutulduğu sürgün kısa bir süre içerisinde, halkın birbirini takip eden kervanlara bölünmesiyle gerçekleştirildi. Onlar yaklaşık 20. 000 kişiydiler. Şehrin 4 mahallesi vardı. Şehrin sakinlerini birbirleri ardından, çoğu zaman kadın ve çocukları erkeklerden ayırarak götürdüler. Her meslekten birer kişi olmak üzere sadece 6 Ermeni şehirde kalabildi. Sürgün haftalar sürdü. Mayıs'ın ikinci yarısında Zeytun tamamıyla tahliye edilmişti. Zeytun sakinlerinden 6-8 bin kişi Konya ve Ereğli arasındaki Karapınar ve Süleymaniye isimli bataklık bölgelere, 15-16 bin kişi de Mezopotamya ovasında bulunan, Fırat nehri üzerindeki Deir-es-Zor'a gönderildi. Sonu gelmek bilmeyen kervanlar Maraş'tan, Adana'dan ve Halep'ten geçti. Yiyecek

yetersizdi, onları bir yere yerleştirmek hatta sürgünü tamamlamak için bile hiçbir şey yapılmadı...” [Galustyan 1934, sayfa 178].

“Ermenilerin yok edilmesi, Alman yöntemi, Türk işi” adlı çalışmasında Fransız siyaset yazarı René Pinon, “Ermeni Tehciri sadece sinsice gizli tutulmuş bir ölüm fermanıydı”, diye yazmıştır. [Pinon 1916. Sayfa 27]

Sürgün yollarında, insafsız zaptiyeler ve asker üniforması giymiş hapishanelerden salıverilen katiller herkesi soyuyor, insanları kaçııyor, kadınları ve kızları kirletiyorlardı.

Silahsız ve yöneticilerinden yoksun, çaresiz kalmış Ermeni Halkı kamçı ve süngü darbelerine maruz kalarak, yaşlı gözlerle, doğup büyüdüğü zengin yurdundan sürgüne gönderiliyordu. Türk Hükümeti’nin güttüğü soykırım politikası Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermenilerin yaşadığı hemen hemen bütün bölgeleri kapsıyordu.

Basenli [Pasinler] **İşkhan Haykazyan** (1909 doğumlu) düşüncelerini bizimle paylaşarak şöyle dedi: “*Bazen geçmişte yaşadıklarımı düşünüyorum; Türklerin silahsız Ermeni Halkı’nı nasıl acımasızca katlettiklerini. Doğrudur, savaşta (İkinci Dünya Harbinde - V. S.) biz de dövüştük, insan da öldürdük; ama o bir savaştı, her iki tarafın da silahı vardı. Ermeni Halkı ise o zaman tamamen korumasız ve silahsızdı. . .*” [Sv. 2000. Gth. 93, sayfa 199].

Ermeniler hem memleketlerinde, hem de sürgün edildikleri yerlerde katlediliyorlardı: Mezopotamya’nın uçsuz bucaksız çöllerinde, özellikle de Rakka’da, Havran’da, Ras-ül-Ayn’de, Meskene’de, Suruc’da, Deir-es-Zor’da ve başka yerlerde.

Sürgünün sebebiyet verdiği mahrumiyetlere katlandıktan sonra çöldeki Arapların yanında varlığını sürdüren Beylanlı **Martiros Güzelyan** (1898 doğumlu) kendi geçmişini büyük bir öfkeyle hatırladı: “*Türklerin yatağanı Ermeni ocaklarını darmadağın etti. Varımızı yağumuzu çaldılar; evimizi barkımızı alt üst ettiler; bizi de Arabistan çöllerine sürdüler; aç, susuz, dilenerek gidiyorduk; nereye gittiğimizi biz de bilmiyorduk...*” [Sv. 2000. Gth. 175, sayfa 314].

Nikomedyalı [İzmit] **Muşeğ Hakobyan** (1890 doğumlu) sürgün yollarında çektiği eziyeti benzer bir derin üzüntüyle hatırladı: “*Evimizi yıktılar, içindekileri de çaldılar, hayvanlarımızı sürüp götürdüler. Sürgün yolunda emir geldi: kişi başına birer altın toplansın diye... O kadar acımasızdılar ki, bizi yormak için geçtiğimiz yoldan bizi geri döndürüp yeniden dağlardan vadilerden geçiriyorlardı ki, yorulup kırılalım. Zaten ne ekmek vardı ne de su...*” [Sv. 2000. Gth. 228, sayfa 368-369].

Bursalı görgü tanığı **Davit Davtyan** (1908 doğumlu) anlattı: “*...sülalemiz 62 kişiden ibaretti. Sadece 4 kişi geri döndük. Bazılarını askere aldılar ve orada katlettiler; bazıları sürgün yollarında öldü, katledildi. Büyük zorluklarla ordudan firar eden dayımı takip edip öldürdüler. Babam da ordudan firar etmiş ve Mütarekeye kadar Konya’daki bir çiftlikte saklanmıştı. Annem, kız kardeşim, büyükbabam sürgün yollarında bitlerden dolayı tifoya yakalandılar. Konya’nın kurak ovalarında aç susuz yürüyorduk...*” [Sv. 2000. Gth. 235, sayfa 372].

Bursa şehrinden görgü tanığı **Avetis Norikyan** da şunları anlattı: “*Dört yıl orada kaldık. Kırlarda ot topluyorduk; buğday hasatından geri kalan son taneleri toplayıp yiyorduk. Ama büyükannem yolda öldü. Benim 3 amcamı aileleriyle birlikte Der-es- Zor’a sürmüşlerdi ve hepsi de katledilmişti*” [Sv. 2000. Gth. 236, sayfa 374].

Afyonkarahisarlı **Sümbül Berberyan** (1909 doğumlu) çalışkan ve dinamik 80 yaşında bir kadındı. Biz kendisinden geçmişini anlatmasını rica ettiğimizde, önce reddetti; heyecanlanmaya, sonra da ağlayıp kendi kendine mırıldanmaya başladı. Kendi kendine bestelediği ağıtı söylediğini anladık. Kendi mutsuz geçen yaşamının hikâyesi olan o hüznü şarkı, anlattığı anıları arada bir kesiyor ve anlatım şarkıyla devam ediyordu. O başlı başına bir trajedydi. İşte onun anlattıklarından bir bölüm: “*Ben babamı hatırlamıyorum. Türkler onu öldürmüşlerdi. Dayımı da işkencelerle öldürmüşlerdi. Ağabeyimi askere aldılar. . . Sonra erkek kardeşimi de götürdüler. Sonradan duyduk ki, onları 17 Ermeni gençle birlikte gece vakti öldürüp köyün köprüsünün altına atmışlar. Öyle ki, sürgüne gittiğimizde yanımızda hiç erkek kalmamıştı. Der Zor’da 5 teyzemi de kaçırıp götürdüler; sonra da görelim diye onların kafalarını kesip süngülerin üzerine diktiler. Onların cesetlerini de Fırat Nehri’ne attılar. Annemin halasının sadece yarısını bulduk; onu annem gömdü... Herkesi katlettiler; kimseyi sağ bırakmadılar. Ağlamaktan annemin gözleri kör oldu...*” [Sv. 2000. Gth. 200, sayfa 335-336].

Yozgatlı **Arşakuhi Petrosyan** (1903 doğumlu) olanları hatırlamaya yüreğinin dayanmayacağını öne sürerek başlangıçta anılarını anlatmayı reddediyordu; ancak sonra, güç toplayarak, sonu gelmez anılarını anlatmaya başladı. Bunlardan bir bölüm aktarıyoruz: “*... Yozgat dağlarında 6 gün yürüdük. Su yoktu, ekmek yoktu. Susuzluktan halkın ağzı kuruyordu... Bizi sürekli, koyunlar gibi götürüyorlardı. Bir de baktık ki arkamızdan, üstleri başları kanlar içinde, dövülmüş, eziyet edilmiş, soyulmuş Ermeniler bize yaklaştılar ve dediler ki: ‘Vay, keşke biz de de sizinle gelseydik’; ve başladılar ağlamaya... bu arada Jandarmalar gelip başladılar bağırıp çağırmaya, bizleri birbirlerimizden uzaklaştırmaya. ‘Birbirlerinizden uzak durun’ diye bağırıyorlardı. O Ermeniler de bizden beter 6 gün aç yürümüşler hem de dayak yiyerek ve yaralı bir halde. . . O karışıklıkta birden kara bir bulut gelip bizi kapladı. Jandarmalar bizi kaybetti. Biz başladık o Ermenilere elimizden geldiğince yardım etmeye: onlara biraz ekmek kırıntısı, veya ot veriyorduk; veya elbiselerimizi yırtıp onların yaralarını sarıyorduk. O insafsız allahsızların yarın bizi de aynı duruma düşüreceğini düşünmüyorduk. . . Siyah bulutlar bizden uzaklaşınca jandarmalar yeniden işe koyuldular; biri kırbaçla, diğeri zincirle ilerlememiz için bize vuruyordu. Sözde rahat edelim diye bizi götürüp evlere soktular. Gece üstümüze hücum ettiler; kapıları söktüler ve ellerinde silahlarla üstümüze saldırdılar. Annemin elbiselerinin içine dikili altınlar vardı; onları alıp götürdüler. Kalan ne varsa onu da çaldılar; bizi anadan doğma bir halde bıraktılar... Bir de baktık ki bir tellal geldi; başladı bağırma: ‘Haydi! gâvur kesmeye gidelim! Balta kürek alalım! Gâvur kesmeye gidelim!’ Bunlar aklıma gelince kalbim duracak gibi oluyor. . . Orada bir Türk köyü vardı. Türk kadınlar gelip bizim için gözyaşı döktüler; öyle bir ağladılar ki sanki önlerine cenaze konmuştu. O yaralı Ermenileri boğazlamadan evvel onların elbiselerini üzerlerinden çıkardılar ki içlerine dikili altınlar kendilerine kalsın. Tenekeler altınla dolmuştu. O yaralı*

Ermenileri götürüp bizden az ötede vadinin ağzında boğazladılar. Ermeniler boğazlanırken, Türkler gelip boğazlananların üzerinde altın arıyorlardı... Biz durmadan ağlıyor, bir taraftan da titriyorduk. Hepimiz de kadın, kız ve çocuktuk; içimizde erkek yoktu. İki tane 17 yaşında oğlan vardı; onları da denklerin altına saklamışlardı ki bulamasınlar. Ağlamalar, sızlamalar duyuluyordu... 'Allah yardım etsin! ', 'Ey Türk! Allahtan bul', 'Alçak Türk! ' Bir de baktık ki yüksek rütbeli zabıtlar gelip, bizimle tatlılıkla konuşmaya başladılar: 'Bacılar, anneler, sizden rica ediyoruz; Türk olup olmayacağınıza iyi karar verin. Siz boğazlananları gördünüz. Onlar gibi olmak ister misiniz? Türk olmanız daha iyi değil mi? Yoksa sizi de onlar gibi boğazlayacağız. . . ' Aman yavrum! hangi birini söyleyeyim, hangi birini itiraf edeyim? Benim başıma gelen, pişmiş tavuğun başına gelmemiştir. . . ' [Sv. 2000. Gth. 212, sayfa 345-346].
Ve zavallı yaşlı kadın gözyaşlarına boğuldu.

Eskişehir'den **Samvel Patryan** (1900 doğumlu) geçtikleri yerleri ve çektikleri eziyetleri hatırlıyordu: "...1915 yılında bizi sürgüne gönderdiklerinde, bizi Eskişehir'den, önce Sivrihisar'a, sonra Haymana'ya, daha sonra ise Kırşehir'e nasıl yayan götürdüklerini hatırlıyorum. Sonra da bizi Kayseri'ye tekrar yayan götürdüler. Yolda neler görmedik, neler çekmedik ki!" [Sv. 2000. Gth. 204, sayfa 339].

"...Köyümüzden sadece ben hayatta kaldım", diyen Zeytinlu **Yeva Çulyan** (1903 doğumlu) gözyaşlarıyla anlattı: "Türkler gelip herkesi köyden çıkardılar. Yürümemiz için bize kamçıyla vuruyorlardı. Ellerimizi arkadan bağlayarak, hepimizi götürüp kışla gibi yüksek bir yere doldurdular. Orada bıçak ve baltalarla birinin elini, diğerinin ayağını, bir diğerinin de kolunu kestiler. Bizi çırılçıplak soydular...çırılçıplaktık, ne don, ne gömlek kalmıştı. Orası Der Zor'du... Sabahleyin gelip bizi toplayarak yeniden başladılar katledip suya atmaya. Mağaranın altından Habur nehri akıyordu. Birinin kafasını, diğerinin ayağını, bir diğerinin elini keserek, kopardılar ve hepsini de yere birbiri üstüne yığdılar. Ölmemiş insanlar vardı, ama kemikleri kırılmıştı; biri ağlıyor, diğeri sızlıyordu; bir yandan kan kokusu, diğeri yandan açlık... Canlı olanlar başladı ölülerin etini yemeye..." [Sv. 2000. Gth. 140, sayfa 266].

Kharberdli [Harput] **Aram Köseyan** (1908 doğumlu) da şöyle anlattı: "1915'te bizi Harput'tan sürme emri verildiğinde ben 7 yaşındaydım. Giyinip kuşanıp, süslenip püslenerek yola çıktık; sanki düğüne gidiyorduk. Yolda soygun başladı; hem de bir kere değil; ardi ardına kim ne bulduysa kaçırıyordu. Sonunda zaten iç çamaşırlarımızla kalmıştık; onlar da lime lime olmuştu... Annem yerde yatan ölüleri görmemem için gözlerimi kapatıyordu. Sonra annem ve kardeşim yolda kaldılar; yürüyemediler. Öldüler mi, ne oldular bilmiyorum. Arkamızdan Türkler geliyor, benim gibi çocukları topluyorlardı. Bizi öldürecekler miydi yoksa evlat mı edineceklerdi bilmiyordum. O kadar yürümüşük ki takatimiz kesilmişti. Sonunda durma emri verildi. Bir vadide durduk. Başladılar büyüklere sormaya: 'Ermeni misin, yoksa Türk mü? '; 'Ermeniyim' diyenleri bir tarafa diziyorlardı, 'Türküim' diyenleri, de öteki tarafa. 'Ermeniyim' diyenlerin hepsini uzaklara götürüp boğazladılar. 'Türküim' diyenler kurtuldu... Biz küçükleri geceleyin tepelik gibi bir yerde topladılar. Yorgunduk. Meğer o tepelik insan kafataslarından oluşuyormuş! Sabah, gün ağardığında, üst üste dizili kesik başlar gördük; bunlar bir tepelik oluşturmuştu. Biz bütün gece o kesik başların üstünde uyumuşuz da haberimiz yokmuş" [Sv. 2000. Gth. 115, sayfa 228-229].

Bu dehşet veren izlenimlerin etkisi altında, ıstırap çeken halkın yürek parçalayan ağıtı bestelenmiştir [orijinali Ermenicedir]:

Bülbül de öter, 'Bahar geldi! Bahar! ' diye,

Deşme yarımı, derindir derin,

Aman! Merhametli Tanrım nedir bu Der Zor?

Ağlamaktan gözlerimiz görmez oldu.

[Sv. 2000. Gth. 364, sayfa 418].

Ve Ermenice konuşmak da yasak olduğu için onlar kendi acılarını ve ıstıraplarını büyük ölçüde Türkçe ifade etmeye mecbur kalmışlardır.

Tarihsel değeri olan ve gerçek olaylara dayanan o şarkıları farklı bölgelerde soykırımdan kurtulandan elde ederek, farklı zamanlarda, çeşitli versiyonlarıyla yazıya döktük. Bu nitelik de kanıtlamaktadır ki o şarkılar tarihsel olayların sanatsal bir yansıması olarak bütün halka aittir. Destan niteliği taşıyan “Der Zor çöllerinde” başlıklı o 70’i aşkın dördlük, temaları ve nakaratlarının benzerliğiyle birbirine bağlanmakta ve Ermenilerin çektiği tarif olunamaz ıstırapları anlatmaktadır.

Bana ilk Türkçe şarkı söyleyen, soykırımdan kurtulan kişi olan **Yeğisabet Kalaşyan** (1888, Musa Dağ doğumlu), mutsuz geçen hayatını şöyle anlattı: “*Arabistan çölünde olduğumuz zaman hayvanlara benziyorduk: ne giysimiz vardı, ne de yaşam için gerekli imkânlar; yıkanmak da mümkün değildi... Doğal ihtiyaçlarını yaparken bile jandarma başında beklerdi; ne kadın tanıyorlardı, ne kız, ne de namus... Yemek mi? ne yemeği? ; ot topluyor, hayvanlar gibi ot yiyorduk. Tuz bulduğumuzda otu tuza buluyorduk; öyle daha lezzetli oluyordu. Bazen uzaktan Araplar görünürlerdi; Bedevi Arapların çok koyunu vardı; ama evleri barkları yoktu; çadırlarda yaşıyorlardı. O Hıristiyan Araplar bize acıyorlardı; biraz pilav verdiklerinde ellerimizle-parmaklarımızla çabucak yutuyorduk; çünkü can tatlıdır... Benim 3 yavrucağım da sürgün yollarında öldü. O yüzden bu yaşımda yapayalnız kaldım...*” [Sv. 2000. Gth. 367, sayfa 418-419].

70 yaşındaki o kadın, Ermeniler tarafından bestelenmiş Deir-es-Zor şarkıları dizisinden Türkçe dördlükleri bize ilk defa 1956 yılında Erivan’ın Vardaşen mahallesinde aktardı. O kendi acı geçmişini, kaybettiği evlatlarını anımsayarak o şarkıları söylüyordu; gözlerinden hiç durmadan yaşlar akıyordu; sesi kısılıyor ve artık şarkı söyleyemez oluyordu; biraz nefes alıp, tekrar şarkı söylemeye ve ağlamaya başlıyordu.

Anılarını bize aktaranların verdikleri bilgilere göre katliam Nisan ayında Paskalya yortusu dönemine rastlayan Pazar günü, İsa’nın çarmıha gerildiği gün başlamış ki, böylece Ermeniler de İsa’nın çektiği eziyetleri çeksin; Ermeniler Paskalya yurmurtalarını kendi kanlarıyla boyayacak diyordu Türkler. Ermenilerin çektiği ıstırap ise yürek sızlatan bir şarkı olmuştu:

Zatik-kiraki¹⁴ çadır söktüler,

Bütün Ermenileri çöla döktüler,

Keçi gibi Ermenileri keddiler,

Dininin uğruna ölen Ermeni!

[Sv. 2000. Gth. 386, sayfa 421].

Ve Ermeniler tarif edilemez eziyetler çekmeye başlıyor:

Ağaçlardan kuş uçtu,

Yandı yürek tutuştu,

Yanma yüreğim, yanma!

Bu ayrılık bize düştü,

Bu muhacirlik bize düştü,

Bu Derzorluk¹⁵ bize düştü.

[Sv. 2000. Gth. 367, sayfa 419].

Deir-es-Zor çölü, sağ kurtulma şansının olmadığı, Ermeni Soykırımı'nın mezarlığına dönüşmüştü:

Der Zor'a gidersem, gelemem belki,

Ne ekmek, ne su ölüüm belki.

[Sv. 2000. Gth. 368, sayfa 419].

Kitle iletişim araçları suskundu. Tek suçu Ermeni olmak olan çalışkan, yaratıcı, çok eski bir ulus, uygar insanlığın gözleri önünde şehit ediliyor, yok ediliyordu.

Der Zor'a varmadan

Ermeni muhaciri oturmuş

Hongur-hongur ağlıyor...

[Sv. 2000. Gth. 368, sayfa 419].

Ve Ermenilerin durumu korkunçtu:

Der Zor çölünde üç ağaç incir,

Elimde kelepçe, boynumda zincir,

Zincir kııldadıkca, yüreğim incir;

Dininin uğruna ölen Ermeni!

[Sv. 2000. Gth. 391, sayfa 421].

Sürgün edilmiş Ermeniler o ölüm yolundan yakıcı güneşin altında yalınayak, kanlar içinde ve susamış bir halde geçiyorlardı:

Der Zor çölünde bitmedi yeşil,

Kurşuna düzdüler elli bin kişi:

Merakdan döküldü milletin dişi,

Dininin uğruna ölen Ermeni!

[Sv. 2000. Gth. 388, sayfa 421].

Ve herşey kurşuna dizilenlerin kanıyla boyanmıştı:

Der Zor çölleri büründü duman,

Oy anam, oy anam, halımez yaman!

İnsan ve yeşil boyandı kana,

Dininin uğruna ölen Ermeni!

[Sv. 2000. Gth. 370, sayfa 419].

Ermeni Halkı acımasızca yok ediliyordu:

Der Zor çölünde çürüdüm kaldım,

Karğalara tahin oldum, kaldım,

Oy anam, oy anam, halımız yaman!

Der Zor çölünde kaldığım zaman.

[Sv. 2000. Gth. 409, sayfa 423].

Hayatta kalanların durumu ise daha da kötüydü:

Der Zor çölünde yaralı çoktur,

Gelme, doktor, gelme, çaresi yoktur,

Allah'dan başka kimsemiz yoktur,

Dininin uğruna ölen Ermeni!

[Sv. 2000. Gth. 410, sayfa 424].

Ermeni Halkı ise acılarının içinde yalnız ve kimsesizdi. Onların hüznü şarkısı ise bir duaya dönüşmüştü.

Çıka-çıkta çıktım yokuş başına,

Neler geldi Ermeninin başına!

Hızor¹⁶ Allah, hızor¹⁶, yetiş!

Ermeni milletini kurtar, geçir!

[Sv. 2000. Gth. 432, sayfa 426].

Halkın trajik durumu doğanın pırıl pırıl güzelliğiyle bir tezat oluşturuyor. Doğanın bu güzelliğine kayıtsız kalan “Osmanlı askeri” Ermenileri öldürmek için ”silahını yağlıyor”:

Sabahtan kalkdim, güneş parlıyor,

*Osmanlı askeri silah yağlıyor,
Ermeniye baktım - yaman ağlıyor,
Dininin uğruna ölen Ermeni!*

[Sv. 2000. Gth. 394, sayfa 422].

Çölün havası ise çürüyen cesetlerin kötü kokularıyla dolmuştu:

*Der Zor'un içinde naneler biter,
Ölmüşlerin kokusu dünyaya yeter,
Bu sürgünlük bize ölümden beter,
Dininin uğruna ölen Ermeni!*

[Sv. 2000. Gth. 381, sayfa 420].

Kirlenen sadece çölün havası değildi; suya da zehir katılmıştı:

*Der Zor'un içinde zincirli kuyu,
Ermeniler içtiler zehirli suyu...*

[Sv. 2000. Gth. 421, sayfa 425].

Toplumsal felakete bir de doğal afet, tifo salgını eklenmişti:

*Der Zor çölünde bir sıra mişmiş,
Ermeni muhaciri tifoya düşmüş,
Oy anam, oy anam, halımız yaman!
Der Zor çölünde kaldığım zaman.*

[Sv. 2000. Gth. 379, sayfa 420].

Bu şarkının başka bir versiyonunda ise:

*Der Zor çölünde bir sıra mişmiş,
Ermeni muhaciri açlıktan ölmüş,
Oy anam, oy anam, halımız yaman!
Der Zor çölünde kaldığım zaman.*

[Sv. 2000. Gth. 380, sayfa 420].

Her yeri etkisi altına alan o felaketten kurtuluş yoktu; çünkü hayatta kalanların durumu daha da kötüydü. O andan itibaren, tüyler ürperten manzaralar birbirini takip eder:

*Der Zor çölünde uzanmış, yatmış,
Kellesi yokdur, ki yüzüne bakayım,*

Ermeniler bu güne olaşmış,

Dininin uğruna ölen Ermeni!

[Sv. 2000. Gth. 431, sayfa 426].

Ve onların can çekişirken çıkardıkları boğuk inilti duyuluyordu:

Sıvaz'dan çıktım başım selamet,

Der Zor'a varınca koptu kıyamet,

Bu kadar muhacir kime emanet?

Dininin uğruna ölen Ermeni!

[Sv. 2000. Gth. 377, sayfa 420].

“Dininin uğruna ölen Ermeniler”in sayısız cesetleri her yere dağılmıştı; çünkü Osmanlı askeri “kasaba” dönmüştü:

Der Zor dedikleri büyük kasaba,

Kesilen Ermeni gelmez hesapa,

Osmanlı efratı dönmüş kasapa,

Dininin uğruna ölen Ermeni!

[Sv. 2000. Gth. 373, sayfa 419].

Ermeni Halkı tarif edilmesi imkânsız eziyetlerle ölüm yolundan geçmekteydi:

Gide-gide, gitmez oldu dizlerim,

Ağla-ağla, görmez oldu gözlerim,

Oy anam, oy anam, halımız yaman!

Der Zor çölünde kaldığım zaman.

[Sv. 2000. Gth. 382, sayfa 420].

Daha da korkunç olaylar cereyan etmiş, sürgüne gönderilenler yürüyemeyecek durumdaki yaşlı ebeveynlerini yolda bırakmaya mecbur kalarak, Türk askerlerin kırbaç darbeleri altında kendi ölüm yollarına gözleri yaşlı devam etmek zorunda kalmışlardır. Zeytinlu [Süleymanlı] **Gayane Aturyan** (1909 doğumlu) ve Adapazarlı **Sirena Alacacıyan** (1910 doğumlu) ve diğer birçok kişi o konuda bize anılarını anlattı ve çeşitli şarkı versiyonları aktardı:

Der Zor çölünde yorulduğum, kaldım,

Anamı, babamı yolda bıraktım,

Oy anam, oy anam, halımız yaman!

Der Zor çölünde kaldığım zaman.

[Sv. 2000. Gth. 405, sayfa 423].

Burada soykırımdan kurtulan Yerzıncalı [Erzincan] **Garnik Stepanyan**'ın (1909 doğumlu) anlattığı anılardan bir bölümü aktarmakta fayda var: “...*Erzincan'dan çıktık; dondurucu bir soğuk vardı. Vardanus ninem yürümekte güçlük çekiyordu. Birden durdu ve dedi ki: 'Beni vurun, ben artık yürüyemeyeceğim. ' Yere oturdu. Jandarmalar onu yerlerde sürüklediler. O yolun ortasında kaldı. Bizi sürdüler. Biz bir taraftan yürüyor, bir taraftan da geriye bakıyorduk. Kar yağıyor, onun üstünde birikiyordu. Sonunda benim zavallı ninem kardan adama döndü. ...Malatya'ya vardık. Bahar gelmişti. Bütün Ermenileri katletmişlerdi. Her yerde, 50-100 kişinin gömülü bulunduğu tepeler vardı; hatta yarı ölü halde gömülenler vardı; zira üzerlerindeki toprak hareket ediyordu...*” [Sv. 2000. Gth. 95, sayfa 200].

Sıvaslı görgü tanığı **Andranik Kavukçuyan** (1905 doğumlu) da benzer sürgün eziyetlerini anlattı: “...*Böylelikle sefalet baş gösterdi. Jandarmalar kamçıyla vurarak bizi sürüyorlardı; zira bizim belli bir mesafeyi katetmemiz gerekiyordu. Artık yürüyemeyecek durumda olan, yolun kenarına düşüp kalıyordu. Kırbaç darbeleri işe yaramadığında ise geri kaçamaları diye insanları kurşuna diziyor, ya da süngüden geçiriyorlardı. O şekilde 1. 5 milyona yakın Ermeni öldürdüler. Ancak savaştan sonra, çok az sayıda hayatta kalan insanı Suriye çöllerinden topladılar...*” [Sv. 2000. Gth. 82, sayfa 178].

Kharberdli [Harput] **Turfanda Muradyan** (1905 doğumlu) sürgün yollarında Türk zaptiyelerin yaptığı anlatılması güç kötülüklerden bahsetti: “*Bizi köyümüzden çıkardılar. Bütün gençleri toplayıp koğuş gibi bir yere doldurdular. Çatıda bir delik açıp içeri petrol döktüler ve onları yaktılar. Sonra bütün kadınları toplayıp canlı canlı başlarını taşlarla ezdiler. Annemi ve büyükannemi de taşlarla öldürdüler. Çocukları ise, kuzuları annelerinden ayırır gibi tecrit ettiler. Benim üç yaşında bir kız kardeşim vardı; diğer çocuklarla birlikte onu da Palu'nun Murat(Fırat) nehri üzerindeki köprüünün yakınına götürerek kafasını kestiler, katlettiler ve nehre attılar... İki jandarma 500 kişiyi sürgüne götürdü...*” [Sv. 2000. Gth. 112, sayfa 226].

Bursa'nın Medz Nor Köyü'nden **Aşot Ohanyan** (1905 doğumlu) acı geçmişini üzüntüyle anlattı: “*1914'te Türk Hükümeti gençlerimizi toplayıp, silah altına aldı; ondan sonra da ailelere 'araba kiralayın, yakın bir yere gideceğiz' denildi. Parası olan yük arabası kiraladı, parası olmayan da yayan gitti. Biz de çocuktuk; annemizin eteğinden tutup yürüyerek gittik. Uzun süre yolculuk ettik. İlk durağımız Konya idi. Orada, bizi şehre sokacaklarına, dağlarda jandarmaların gözetimi altında aç susuz bıraktılar. Ertesi sabah bizi Bozkur'a doğru yola çıkardılar. Oradan da geçtik. Günlerce, haftalarca yürüyorduk. Ayaklarımız kanlar içinde yürüyorduk. Zaptiyeler kamçıyla vuruyorlardı. Birçoğları buna dayanamayıp, yolda öldü. Cesetler yerde kalıyordu ve geceleri kurtlar onları yiyordu. Yayan gidiyorduk. Zaten çok az kişi kalmıştı, çünkü birçok insan ölmüştü. Bir de İğde diye bir köyün yakınlarına ulaştık. Orada 'Paranız yok mu? Paraları çıkarın!' diyerek üstümüze saldırdılar ve soygun başladı. . .” [Sv. 2000. Gth. 221, sayfa 361].*

96 yaşındaki **Geğetsik Yesayan** (1901, İzmit doğumlu) sürgün yollarında çektikleri inanılmaz eziyetleri ve geçtikleri bölgeleri hatırladı: “*1915 yılında, Büyük Felaket sırasında ben 14 yaşındaydım. Sürgün başladı. Ailemizdeki 12 kişiyle sürgüne gittik; sadece 2 kişi hayatta kaldık. Yolda bizi kamçılarla dövüyor, bize eziyet ediyor ve su vermiyorlardı. Biz yürüyerek*

Devlet, Eskişehir, Konya, Ereğli, Bozantı, Kanlı Geçit, Bab, Meskene, Abu Arar, ve Tigranakert'ten [Diyarbakır] geçip sonunda Der Zor'a vardık... [Sv. 2000. Gth. 231, sayfa 370].

Soykırımdan kurtulan Sivaslı görgü tanığı **Suren Sargsyan** (1902 doğumlu) da geçmişini ayrıntılı bir biçimde hatırladı: “...İki gün sonra Fırıncılar köyüne ulaştık. O küçük, önemsiz bir yerd. Ama Ermeni Halkı'nın tarihinde üne kavuştu. Devletin yaptığı plana göre, halk 3900 metre yükseklikteki Toros Dağları'na yürüyerek tırmanacaktı. Yüzlerce, binlerce kervan buraya geliyor, çile çekiyor ve ölüme doğru gidiyordu. Kadınlar, çocuklar, yeni doğmuş bebekler yüzüstü bırakılıyor, sahipsiz kalıyorlardı. Ablam Kınarik süt çocuğuyla birlikte burada kaldı. O hastaydı ve yürüyemiyordu. Fırıncılar! Fırıncılar! Yüzüstü bırakılmış çocuklar! yaşlı sahipsiz kalmış kadınlar! oraya buraya yatmış can çekişen hastalar! Üstü halıyla kaplı veya dere içlerinde çürümüş cesetler! ...”

Ondan sonra aynı görgü tanığı **Suren Sargsyan** küçük erkek ve kız çocuklarının ve diğerlerinin korkunç durumunu tarif etti: “...Ertesi gün Kürtler geldi, beraberlerinde meşhur Zeynel Bey ve serseri cellat kardeşleri vardı. Onlar kervanın içinde ne kadar küçük oğlan buldularsa toplayıp, kollarını bağlayarak, uzak bir dağın tepesine, odun yığınlarının yandığı bir yere götürdüler. Orada, onların kafalarını baltalarla keserek, vadiye fırlattılar. Bizden önceki kervanlarda bulunan çocuklara da aynısını yapmışlardı. O yüzden de o vadiye Kanlı Dere adı verildi. ...Mevcudu yarı yarıya azalan kervanımız Samosat'ın[Samsat] güneyinde, Fırat Nehri kıyısında konakladı. Her taraf cesetlerle kaplıydı: ölü kadınlar, her tarafa yayılmış yerde yatan çocuklar, tarlalarda, kumların üstünde, her yerde yarı ölü hastaların iniltileri, yardım dileyen bakışlar ve onların yanında kokuşmuş, çürümüş, şişmiş, büyük bir kısmı kadınlara ait cesetler. Dante'nin Cehennemi Fırat'ın kıyısındaydı. ...Sonra beyaz giysili kızları getirip hepsini gecenin karanlığında kazığa oturtular. Anaların ve yakınlarının feryatlarından, ağlama, sızlama ve gürültüsünden kulaklarımız sağırlaşıyordu. ...Bizi Urfa'ya götürdüler; oradan da çöle, ıssız, sadece birkaç ağacın bulunduğu bir yere sürdüler. O gece yağmur yağdı ve soğuk bir rüzgâr esti. Gece yüzlerce insan ölmüştü. Kürtleri getirip, onlara büyük bir çukur kazdırdılar. Kürtler ellerinde iplerle halkın arasına daldılar; hastaları ezerek, ölü ya da diri kim yere yatmış ise boynuna ip geçirip çeke çeke götürerek çukura atıyor sonra da geri dönüyorlardı. Hatta canlı olanların bile boynuna ip geçiriyor, götürüp çukura atıyorlardı. O insanların yakınlarının feryatlarına ve çığlıklarına kulak asmıyorlardı. Oradan bizi tekrar güneye, başka ıssız bir yere sürdüler. Tifoya yakalanmış kadınlar, 'su verin' diye yalvarıyorlardı...” [Sv. 2000. Gth. 80, sayfa 167-170].

Deir-es-Zor şarkılarında, soyguna maruz kalmış, evlatlarını yitirmiş anaların, ve bakire kızların trajik görüntüleri başlı başına bir dizi oluşturur.

-Şu dağın ardında Ermeni kızı var,

Gidın, bakın çantasında nesi var?

-Güzel gözleri var,

Sırma saçları var.

[Sv. 2000. Gth. 489, sayfa 437].

Türk zaptiyeler ve komutanlar ise Ermeni kızlarına ve kadınlarına anlatılması güç bir acımasızlıkla davranıyorlardı:

Sabahtan kalkdım kapı kapalı,

Binbaşı geliyor eli sopalı,

Uğruna bırakmış kör ve topalı,

Dininin uğruna ölen Ermeni!

[Sv. 2000. Gth. 392, sayfa 422].

Tigranakertli [Diyarbakır] **Karapet Mıkırtıçyan** (1910 doğumlu) heyecanla ve titrek bir sesle çocukken hafızasına kazınmış görüntüleri aktarırken aşağıdaki dizeleri mırıldandı:

Der Zor'a geldi bir Şekir Paşa,

Atını bağladı delikli taş,

Ermeni sığmadı dağ ile taş:

Dininin uğruna ölen Ermeni!

[Sv. 2000. Gth. 428, sayfa 426].

Sonra, soykırımdan kurtulmuş aynı **Karapet Mıkırtıçyan** şöyle devam etti: “...*Sonunda Der Zor çölünün yukarı kısmına, Merdin [Mardin] şehrine vardık; oradan tren geçiyor ve Halep'e gidiyordu. Bizi orada indirdiler. Orası yemyeşil bir çayırdı. Aşağıda ise bir vadi vardı. Biz, küçükleri ayırdılar; büyükleri ise vadi tarafına götürüp, sıraya dizdiler. 300-400 kadar yetişkin vardı; bir o kadar da çocuk. Sonra biz, çocukları yeşil çayırların üstüne oturtular; biz ne olacağını bilmiyorduk... Annem sıradan çıkıp geliyor bizi öpüp, öpüp gidiyordu... Biz, yani ben, ağabeyim ve bir yaşındaki erkek kardeşim ise uzaktan, sıraya girmiş kadınların hareket ettiğini görüyorduk; annemiz onların arasındaydı. Evden çıktığımızda, annemiz ulusal giysilerini giymişti: kadife, sırmalı elbiseleri vardı; başı altınlarla süslenmişti, boynunda altın bir gerdanlık bulunuyordu; elbiselerinin iç kısmının her iki tarafına gizlice 25'er altın dikmişti. ...Annemiz son defa gelip bizi deli gibi öptüğünde, hatırlıyorum, artık üstünde sadece beyaz iç çamaşırları kalmıştı. Ne süs vardı, ne altın, ne de kadife elbiseleri. ... Bizim hiçbir şeyden haberimiz yoktu. Orada bir şeyler olup bitiyordu, ama neler olduğunu bilmiyorduk. Meğerse, hepsinin elbiselerini sırayla çıkarıp, hepsini soyup, baltayla kafalarını kestikten sonra vadiye atıyorlarmış...” [Sv. 2000. Gth. 128, sayfa 242-243].*

Bu tarihsel olaylar hakkında aşağıdaki halk şarkısı bestelenmiştir:

Sabahtan kalkdım, çantama baktım,

Ağlaya-sızlaya boynuma taktım,

Malımı-mülkimi devlete sattım,

Pahasını sorsan: yarım ekmeğe.

[Sv. 2000. Gth. 398, sayfa 422].

İşte bu nedenledir ki asgari yaşam koşullarından mahrum Ermeni anneler, mallarını Türk Hükümeti'ne ve silahlı eşkıyalara kaptırdıktan sonra, sonlarının yaklaştığını hissederek, kendileri şehit edilseler bile hiç olmazsa çocukları hayatta kalsın diye sevgili yavrularını iyi kalpli Arapların yanına yerleştirmişlerdir.

Nikomedyalı (İzmit) **Baruhi Çorekyan** (1900 doğumlu) da o olguyu teyit etmiştir: “...*Bizi sürgüne gönderdiklerinde 12 ay çölde kaldık. Biz, dört kız kardeş ormanlara kaçtık. Yüzerek Habur¹⁷ nehrini geçtik; Arap bedevilerin yanına ulaştık. Onlar, Ermeni olduğumuz anlaşılmasın diye bizim bitlenmiş saçlarımızı kestiler, yüzümüze dövme yaptılar. Otlatmamız için bize koyunlarını verdiler*” [Sv. 2000. Gth. 229, sayfa 369].

90 yaşındaki **Grigor Güzelyan** (1903 doğumlu), Homs-Hama yolu üzerinde bulunan Muhardi köyünden yaşlı Hıristiyan Arap bir kadını sonsuz bir minnetle hatırladı; o kadın her akşam, pişirdiği pilavı ve kemerinin içine tıktığı ekmek parçalarını duvar diplerinde bitkin düşmüş küçük Ermeni öksüzlerine gizlice dağıttıktan sonra karanlıkta ortadan kayboluyordu [Sv. 2000. Gth. 163, sayfa 294].

Aynı olay aşağıdaki şarkıda şiirsel üslupla ifade edilmiştir. Bu şarkıda evladını kaybeden anne Habur Nehri'ni geçmek için acele ediyor, çünkü böylece gidip “*Arap köyüne*” sığınmış evladını bulacaktır.

Yol ver, Habur¹⁷, yol ver, geçelim çölü,

Evladım çışçıplak Arabın köyünde,

Oy anam, oy anam, halımız yaman!

Der Zor çölünde kaldığım zaman.

[Sv. 2000. Gth. 414, sayfa 424].

Palulu **Karapet Faraşyan** (1906 doğumlu) da gördüklerini şöyle anlattı: “...*Az sonra Mehmet Hoca adında bir Türk geldi; bana onunla birlikte gitmemi söylediler. Mehmet Hoca'nın elimden tutup beni Hükümet binasına götürdüğünü hatırlıyorum. Orada beni 'Hüseyin İslam' adıyla evlatlık olarak kaydettirdi ve yaşadığı köye götürdü. Aradzan Nehri üzerinde Büyük Tigran zamanında inşa edilen köprüünün üstünden geçerken nehrin kana bulanmış olduğunu gördüm. Ermenileri oraya götürüp boyunlarını vurduktan sonra onları köprüden aşağı, nehre atıyorlardı; o yüzden de o yerin adı 'Kanlı Geçit' olmuştu. Mehmet Hoca beni şehir dışına, Gohanam adlı bir yerdeki evine götürdü; beni karısıyla tanıştırdı ve dedi ki: 'Sana bir erkek evlat getirdim, adı Hüseyin'dir'...*” [Sv. 2000. Gth. 121, sayfa 234].

Maryam Bağdışyan (1909 doğumlu) da sürgün yollarında kendisi henüz 5-6 yaşlarındayken kız kardeşiyle birlikte çöl kumları üstünde yatan annelerinin bukleleriyle nasıl oynadıklarını anlattı; onlar annelerinin o sırada ölmüş olduğunun farkında değilmiş. Sonra bir Arap kadın onu evine götürmüş. Küçük Maryam orada 4 yıl boyunca kuyudan testiyle su taşımış. Bir defasında onun alınına mavi mürekkeple dövme yapmak istediklerinde, gizlice kaçarak, bir papaz sayesinde Ermeni öksüzler yurduna sığınmış [Sv. 2000. Gth. 168, sayfa 305].

*Türkler başladı evlat kaçırmaya,
Analar kıymadı yüzü öpmeye,
Baktım ki gizlice ağlıyor yaman,
Dininin uğruna ölen Ermeni!*

[Sv. 2000. Gth. 402, sayfa 423].

Bu trajik olaylara tanık olmuş görgü tanığı Yozgatlı **Arşakuhi Petrosyan** (1903 doğumlu) bize yürek parçalayan bir sahneyi anlattı: “...*Sonra başladılar kızları kaçırmaya, kadınları götürüp boğazlamaya, çocukların kafalarını kesmeye ve başlarını top gibi oraya buraya atmaya. ...Filor'un annesini de götürüp boğazladılar. Bir tanesinin de çocuğu kucağındaiken kafasını kesmişlerdi, çocuk ölen annesinin memesini emerek hayatta kalmıştı; ama o çocuğun kafasını da futbol topu yaptılar*” [Sv. 2000. Gth. 212, sayfa 347].

İğdirli **Evelina Kanayan** (1909 doğumlu) da buna benzer zulümlerden bahsetti: “...*Türkler gelip Ermeni kadınların karnını bıçakla deşerek karnındaki bebeği dışarı çıkarıyor ve kafasını kazık üstünde havaya kaldırıyorlardı*” [Sv. 2000. Gth. 54, sayfa 136-137].

Aynı tür bir olayın cereyan etmiş olduğunu Erzurumlu **Loris Papikyan** (1903 doğumlu) da doğruladı: “...*Yolda Türklerin Ermeni kızlar ve kadınlarla nasıl alay ettiklerini gördüm. Ben öyle korkunç bir sahneye tanık oldum ki, dünya tarihinde eskiçağlardan bugüne kadar hiçbir barbar kavim kadınlara karşı buna benzer bir vahşet sergilememiştir. Dört rütbeli şahıs, insani görünümelerini yitirmiş, vahşi sırtlanlar gibi azmış aşağılık yaratıklar, bir masanın etrafına oturmuştu ve bir grup Ermeni kadın da yanlarında ayakta duruyordu; o kadınlar muhtemelen birkaç gün sonra doğum yapacaklardı. O rütbeliler hamile kadınların rahimlerindeki çocukların cinsiyeti üzerine bahse giriyor ve emirlerindeki askerlere hamile kadının karnını bıçakla deşerek bebeği dışarı çıkarmalarını emrediyorlardı. İnsan görünümlü vahşi hayvanlar neler yapmıyorlardı ki. Eğer ben bahsi geçen sahneyi şahsen görmüş olmasaydım ve bugün onu bana anlatsalardı ya da bir kitapta okusaydım, benzer bir vahşetin gerçekten de sergilenmiş olduğuna asla inanmazdım.* [Sv. 2000. Gth. 90, sayfa 193-194].

Aynı şekilde Sivaslı **Hambardzum Sahakyan** (1898 doğumlu) kendi gözleriyle gördüklerini anlattı. “*Hatırlıyorum, üvey annem hamileydi; onu öldürdüler; kılıcı karnına sokup bebeğini dışarı çıkardılar; çocuk erkek olduğu için başladılar gülmeye ve onu yere attılar. Ben o sahneyi asla unutamam...*” [Sv. 2000. Gth. 79, sayfa 162].

Buna benzer olayların cereyan ettiğini Eskişehirli görgü tanığı **Samvel Patıryan** (1900 doğumlu) da teyit etti: “...*Kızların kadınların çarmıha gerildiklerini hatırlıyorum; kadınlar jandarmaların eline geçmemek için kendilerini nehre atıyorlardı. O dönemde namus denilen bir şey vardı.*

Bir gün, iki zabitanın bir Ermeni kadın üzerine bahse girdiğini hatırlıyorum:

- *Şu karının karnında nesi var?*

- *Gâvurdur; kız olur.*

- Yok, oğlan olur.

Bahse girdiler. Gözümün önünde canlı canlı kadının karnını bıçakla yardılar. Ben bunu kendi gözlerimle gördüm. ...Kayseri'ye vardığımızda, bizi götürüp bir salona doldurdular. Kayseri Valisi gelip sordu: 'Ermeni bacılar, yolda sizi rahatsız eden oldu mu?' Bizim Ermeni kadınlar cesaret alıp, nöbetçi Türk jandarmaların gece bizi nasıl dövdüklerini, Ermeni kızları ve gelinleri götürdüklerini ...ertesini sabah ise onları bitkin düşmüş bir halde geri getirdiklerini anlatmaya başladılar... Vali sinirlendi ve dedi ki: 'Ayıp, bir de bunlar bizim milletin çocukları olacak! '...' [Sv. 2000. Gth. 204, sayfa 339].

Ve gerçekten de Türk zaptiyeler kasaba dönmüştü:

Aman! Mahmud Paşa, sen gel imana:

Jandarmalar dönmüş kasapa,

Oy anam, oy anam, halımız yaman!

Der Zor çölünde kaldığım zaman.

[Sv. 2000. Gth. 427, sayfa 425].

Çocukları annelerinin yanından kaçırdıkları, gelinlere ve kızlara tecavüz ettikleri sonra da onları bağlayarak vadiye ya da kör kuyulara attıkları ve hepsini ateşe vererek yaktıkları da oluyordu:

Ermenileri mağaraya doldurdular,

Kireç döküp, ateş verip yaktılar,

Oy anam, oy anam, halımız yaman,

Der Zor çölünde kaldığım zaman.

[Sv. 2000. Gth. 390, sayfa 421].

Hayatta kalanlar ise kaybettiklerinin ardından ağlıyorlardı:

Hayatın çeşmesi buz gibi akar,

Türk bacıları çadırdan bakar,

Ermeni geliyor elleri bağlı:

Analar ağlıyor -çocuğum diye,

Gelinler ağlıyor -kocam diye,

Kızlar ağlıyor -namusum" diye.

[Sv. 2000. Gth. 484, sayfa 436].

O cehennemi kargaşada anneler çocuklarını, çocuklar da ebeveynlerini kaybediyorlardı:

Der Zor çölünde şaşırdım, kaldım,

Yitirdim anamı, yitirdim babamı,

Oy anam, oy anam, halımız yaman!

Der Zor çölünde kaldığım zaman.

[Sv. 2000. Gth. 406, sayfa 423].

O tarif edilmesi imkânsız kargaşalıkta ebeveynlerini kaybetmiş öksüz ve kimsesiz Ermeni çocukların bu tür şarkıları bestelediği düşünülebilir:

Der Zor köprüsü dardır, geçilmez,

Kan olmuş sular, bir tas içilmez,

Anadan, babadan vazgeçilmez,

Dininin uğruna ölen Ermeni!

[Sv. 2000. Gth. 422, sayfa 425].

Yabancı ortamda Ermeni kimliğini kısmen kaybetmiş küçük öksüz yüreğindeki sızıyı mecburen Türkçe ifade etmiştir; ancak, kendisi için kutsal olan Ermenice “mayrik” [anne] kelimesini henüz unutmamıştır:

Yeşil kurban olayım geçen günlere, mayrik! ¹⁸

Kırıldı kanatlarım, kaldım çöllerde

Anasız, babasız, mayrik!

Düşdüm diyar gurbete, mayrik!

Ya ben ağlamayım, mayrik!

Kimler ağlasın, mayrik?

[Sv. 2000. Gth. 486, sayfa 436].

Anasız babasız kalmış Ermeni öksüz çocuk yabancıların yanında hayatını sürdürerek kendi ana dilini unutmuşsa da Hıristiyan gibi İstavroz çıkarmasını unutmamıştı. Çöl Arapları tarafından güzel yüzüne mavi mürekkeple dövme yapılan 90 yaşındaki **Sirena Alacacıyan** (1910 doğumlu) Mütareke’den sonra Ermeni öksüzlerini toplayan kişilerin, kendisinin Ermeni olduğunu istavroz çıkarmasından anladıklarını ve kendisini götürüp Ermeni Öksüzler Yurdu’na teslim ettiklerini anlattı [Sv. 2000. Gth. 227, sayfa 367].

Soykırımdan kurtulan ve yüzü aynı şekilde dövmeli olan Nikomedyalı (İzmit) **Baruhi Silyan** (1900 doğumlu) da şöyle anlattı: “*12 ay çölde kaldık. Ne ekmek, ne su, ne barınak, ne de başka bir şey vardı. Dokuz kişilik ailemizden sadece ben hayatta kaldım; annemi gözümün önünde öldürdüler; ablamı kaçırdılar; diğer kız kardeşim küçüktü, hastalanıp öldü; ortanca ise kayboldu ve bir daha birbirimizi bulamadık. Gelinimin karnını yırttılar. ‘Gâvurun karnındaki kız mı yoksa oğlan mı?’ dedi askerin biri; bir diğeri ise ‘gâvur erkek doğuramaz, bak da gör’ dedi ve gözümüzün önünde kılıçla gelinimin karnını yırttı. Ben dört başka kızla beraber zar zor ormanlara kaçabildim; orada bir nehir vardı; yüzerek o nehri geçtik. Bir Arap beni evine götürdü ve dedi ki: ‘Kızım, doğrudur, sizin kurallarınızda böyle birşey yok,*

ama gel yüzüne dövme yapayım ki seni Ermeni zannetmesinler. ' Ben de ağladım. Ne yatağım var ne de elbisem. Yüzüme dövme yaptılar; kalın örgülerimi kestiler. Orada ev işlerini yapıyordum..." [Sv. 2000. Gth. 230, sayfa 369].

Soykırımdan kurtulanlardan elde edip yazıya döktüğümüz çok sayıda anı arasında, Ermeni çocukların öldürülmesi ve din değiştirmeye zorlanmasına ilişkin de birçok tanık hikâyesi bulunmaktadır; hükümetin önceden hazırladığı ideolojik plan da zaten buydu. Talat Paşa'nın da dediği gibi "Ermenileri yok etmek lazım"dı [Andonyan 1921. Sayfa 232]. İttihat'ın askeri kadrosu ve polisleri, askerler ve çeteler o resmi ideolojiyi uyguluyorlardı. Sivaslı **Satenik Doğramacıyan**'ın (1903 doğumlu) anlattığı anı da bunu doğrular nitelikte: "... 'Köyde ne kadar Ermeni varsa hepsini Müslüman yapın; yoksa ateşe verip yakın' diye oraya emir gelmişti"... [Sv. 2000. Gth. 81, sayfa 117].

Müslüman şeyhlerin vaazları de Hükümetin talimatlarıyla uyumluydu. Harputlu **Garegin Turucikyan** (1903 doğumlu) hatırasında şunu belirtti: "...Şeyh Arif 'Kim 7 gâvur öldürürse cennete gider' demişti..." [Sv. 2000. Gth. 119, sayfa 232].

Malatyalı **Mari Vardanyan** (1905 doğumlu) da aynı gerçek hakkında konuştu: "...Müslüman Türkler diyorlardı ki: 'Kim bir gâvur öldürürse, onun ruhu cennete gider'..." [Sv. 2000. Gth. 124, sayfa 238].

Bunun dışında, erkek çocukları kaçırdıkları, sünnet ettikleri ve Türkçe konuşmaya zorladıkları, kızlara ise tecavüz ettikleri veya onları çarmıha gererek öldürdükleri oluyordu.

Bu durumu da aşağıdaki halk şarkısı kanıtıyor [şarkının orijinali Ermenicedir]:

Üç hoca toprağı kazdı,

Vay aman!

Ermeni gencini canlı canlı gömdü,

Ah aman!

Ablasını da götürüp çarmıha gerdi,

Vay aman!

Çarmıhtan indirip denize attı,

Ah aman!

[Sv. 2000. Gth. 350-351, sayfa 415].

Anılarını anlattığı sırada sık sık sinirleri gerilen ve acı acı ağlayan Harputlu **Yeğsa Khalacanyan** (1900 doğumlu) da aynı şekilde şunları söyledi: "...Türkler demişler ki, 'Şimdi Türkleşecek misiniz, yoksa Ermeni olarak mı kalacaksınız? '. Papaz da 'Tanrım beni affet! ' demiş. Bütün papazları genç yaşta katletmişler. Ermenice dersleri verdiği için Ermeni Protestan Hoca Bay Gevorg'un da dilini kesmişler; sonra kellesini uçurmuşlar..." [Sv. 2000. Gth. 108, sayfa 218].

Harputlu **Rober Kalinyan** (1912 doğumlu) da anlattığı anıda Jön Türklerin götüğü Türkleştirme ve zorla İslamlaştırma politikasından bahsetti: “...*Türkler küçük çocukları din değiştirmeye zorluyorlardı; ‘Muhammed Resulullah’ dedirterek sünnet ediyor, isimlerini değiştiriyor ve Türkçe konuşmaya zorluyorlardı...*” [Sv. 2000. Gth. 118, sayfa 231].

Şebinkarahisarlı **Hakob Terziyan** (1910 doğumlu) anlattığı anıda bahsi geçen Türkleştirme politikasının uygulanması sırasında Türk askerlerin ve dini liderlerin, yani mollaların, işbirliği yaptığını anlattı: “*Ben zaten 79 yaşındayım. Şebinkarahisar’danım ben. Ermeniler Türklere direndiğinde Türkler onlardan bazılarını katlettiler; benim gibi çocuk olanlarını ise Türklerin öksüzler yurduna götürdüler. Bizi çıplak soydular; kılıcı boyunlarımıza dayadılar. Zabıt kılıcı çekince, molla şöyle diyordu: ‘Hıristiyanlığı bırakıp, İslamı kabul ediyorum.’ Bu sözleri bize tekrarlatıyorlardı...*” [Sv. 2000. Gth. 78, sayfa 161].

Amerika’da ikâmet eden Palulu **Sargis Saroyan**’a (1911 doğumlu) 1999 yılında Paris’teki Louvres Müzesi’nin salonlarından birinde tesadüfen rastladım ve onun acı anılarını hemen orada yazıya döktüm. **Sargis Saroyan** da anılarında kendisini ve diğer gençleri zorla İslamlaştırdıkları gerçeğini teyit ediyor ve bu konuda ayrıntılar veriyordu. “...*Bir molla geldi; adımı Sefer koydu. Beni, amcamı ve adı Haso olarak değiştirilen Hovhannes’i sünnet ettiler. Ne kadar korkunç bir ağrı hissettiğimi hala hatırlıyorum. Vücudumun o bölümünü ateş gibi yaktılar ve kesilmiş o et parçasını kanıt olarak saklamak üzere güneşe koyup kuruttular...*” [Sv. 2000. Gth. 122, sayfa 237].

81 yaşındaki Fındıcaklı **Harutyun Alboyacıyan** (1904 doğumlu) da aynı şekilde, mutsuz geçen çocukluğunu öfkeyle hatırladı: “...*ebeveynimi öldürdükten sonra, beni ve benim gibi ergin olmayan çocukları toplayıp Cemal Paşa¹⁹’nın Türk öksüzler yurduna götürdüler ve Türkleştirdiler. Benim soyadım ‘535’ti; adım ise Şükrü’yü. Ermeni arkadaşım da Enver adını aldı. Bizi sünnet ettiler. Türkçe bilmeyen bir sürü çocuk vardı; onlar Ermeni oldukları anlaşılmasın diye haftalarca konuşmadılar. Eğer çavuşlar bunu duysalardı onları falakaya yatırır, tabanlarına 20-30-50 darbe vurur, veya saatlerce güneşe bakmaya zorlardı. Bize dua ettiriyorlardı; ‘Padişahım çok yaşa!’ cümlesini üç kere tekrarlamamız gerekiyordu. Bize Türk giysileri giydiriyorlardı: beyaz entari, onun üstüne de siyah cüppe. Bir müdürümüz, birkaç bayan hocamız vardı. Cemal Paşa bize iyi bakılmasını emretmişti; zira o Ermenilerin aklını ve yeteneklerini çok takdir ediyor ve savaşı kazandığı takdirde, binlerce Türkleşmiş Ermeni çocuğun gelecekte kendi halkını yücelteceğine, bizim gelecekte kendisine destek olacağımıza inanıyordu...*” [Sv. 2000. Gth. 144, sayfa 269].

İşte bu nedenledir ki din değiştirmemek, Türke karı olmamak, Türk çocuklar doğurmamak için:

...*Ermeni kızlar elele tutuştular,*

Kendilerini Fırat nehrine attılar...

[Sv. 2000. Gth. 362, sayfa 417] [bu şarkının orijinali Ermenicedir].

Soykırımdan kurtulmuş, hatırlanmaya değer bir kişi olan **Maryam Bağdışyan** (1909 doğumlu) gözyaşlarını silerek ve mutsuz geçen çocukluğunu hatırlayarak yürek parçalayıcı bir sesle aşağıdaki şarkıyı söylüyordu:

Giden, giden Ermeni kızlar!

Bir gün ölüm bize düşer,

Düşmana avrat olmamaya,

Yeprat'ın^{19a} içinde ölüm bulayım.

[Sv. 2000. Gth. 496, sayfa 438].

Nikomedyalı (İzmitli) **Muşeğ Hakobyan** (1890 doğumlu) sürgün yollarında kendi gözleriyle gördüklerini aynı tür kötü izlenimlerle anımsıyordu: “...40-50 kadar Ermeni kızın Türklerin eline geçmemek için elele tutuşup Fırat Nehri'ne atladığını kendi gözlerimle gördüm. ...Bebekleri kılıçlarının ucunda havaya kaldırıp öldürüyorlardı.” [Sv. 2000. Gth. 228, sayfa 369].

Şebinkarahisarlı **Mıkırtiç Khaçatıryan**'ın (1907 doğumlu) anıları da o olayı teyit ediyor: “...Çok uzaklarda bulunan, Fırat'ın Dicle ile birleştiği Zivane yakınlarındaki Divriği'ye vardık. Orada Ermeni kızlar kendilerine tecavüz edilmesin diye, dans eder gibi birbirlerinin ellerinden tuttular; Divriği Vadisi'nden Fırat Nehri'ne atladılar. ...Biz ölümden korkmuyorduk, biz Türklerden korkuyorduk...” [Sv. 2000. Gth. 77, sayfa 161].

Erzincanlı görgü tanığı **Garnik Stepanyan** (1909 doğumlu) üzüntüyle, başka trajik olaylar da hatırladı: “Nisan günleriydi; Der Zor yakınlarındaki Hekimhane denilen yerde korkunç bir olay cereyan etti: Zivaneli 30 güzel gelin kervanımıza katılmıştı. Bir gece onları toplayıp götürdüler; onları çırılçıplak soyup, dans etmeye ve kendilerini eğlendirmeye zorlamışlardı. Saçları darmadağın ve acayip bir halde geri getirildiklerinde, o gelinler hep birlikte elele tutuşup Fırat Nehri'ne atladılar” [Sv. 2000. Gth. 95, sayfa 200].

Erzurumlu **Loris Papikyan** (1903 doğumlu) gördüklerini çok etkileyici bir biçimde anlatırken, bahsi geçen olayı daha detaylı bir biçimde hatırladı: “...Türk jandarmaları köprü yakınlarında kendi çadırlarının etrafında bir şölen düzenlemişlerdi; zorla kız ve gelin kaçırmalar ve sapık tutkularını tatmin edecek çeşitli oyunlar düzenleyerek Ermeni kızlar ve gelinlerle mutlu oluyorlardı. Ben Türk görevlilerin Ermeni kızların en güzellerini, yaklaşık 30 kişiyi, nasıl ayırdıklarına, onları birbirlerine bağlayıp nöbetçiler eşliğinde, iğrenç niyetlerini gerçekleştirmek için kendi daimi mekânlarına götürmeye çalıştıklarına şahit oldum. Ancak o kızlar grubu Fırat Nehri üzerindeki köprüünün yakınlarına ulaştığında, bir şimşek hızıyla tek bir vücut gibi hareket ederek korkunç bir yükseklikten Fırat Nehri'ne atladı ve gelecekte çekeceği eziyetlerden ve maruz kalacağı işkencelerden ebediyen kurtuldu. Kızların bu davranışı Türk jandarma komutanlarını çılgına çevirdi; o komutanlar canlı olan bütün yaşlı, kadın ve çocukların bağlanarak gruplar halinde suya atılmasını emrettiler. 200 metreden daha geniş olan bu derin nehrin yüzeyi cesetlerle dolmuştu ve sanki nehirden su yerine kan akıyordu...” [Sv. 2000. Gth. 90, sayfa 192].

Mersinli **Soğomon Yetenikyan** (1900 doğumlu) gördüğünü aynı şekilde üzüntüyle hatırladı: “*Der Zor yolunda gözlerimizin gördüğünü düşmanım görmesin. ...Bütün olanları hatırladığımda kalbim duracak gibi oluyor. ...Kadın ve kızlardan oluşan 300-400 kişi kemerlerini çıkarıp kendilerini birbirlerine bağlamış, Türklerin eline geçmemek için birbirleri ardından Fırat Nehri’ne atlıyorlardı. ...Suyun akıntısını göremezdin; cesetler suyun yüzeyine çıkmış, kale gibi üst üste yığılmışlardı. Köpekler insan eti yemekten kudurmuştu*” [Sv. 2000. Gth. 188, sayfa 322].

Hacınlı **Aharon Mangıryan** (1903 doğumlu) da gördüklerini hatırlayarak aynı olayın doğruluğunu teyit etti: “*...Fırat’ın da suyu kanlıydı; o suyu içmek imkânsızdı; cesetler su üstünde yüzerek gidiyordu*” [Sv. 2000. Gth. 145, sayfa 271].

O korkunç tarihi gerçek de sanatsal bir dille manzumeye dönüşmüştür:

Der Zor çölleri taşlıdır, geçilmez,

Yeprat getin²⁰ suları acıdır,

Bir tas içilmez!

Ermeni kan ile su da içilmez.

[Sv. 2000. Gth. 420, sayfa 425].

Ermeni Halkı en acımasız yöntemlerle şehit ediliyordu. Sürgün yollarından, çok azı mucize eseri olarak geri dönebiliyordu:

Meyvasız ağaçlar meyvaya döndü,

Muhacir gidenin yarısı dönmedi.

[Sv. 2000. Gth. 434, sayfa 426].

O tarihi olaylara tanık olmuş Musa Dağlı **Poğos Supkukyan - Aşık Develli** (1887 doğumlu) Kilikya tehcirine ilişkin zihinleri allak bullak eden izlenimlerini bize daha 1956 yılında, kendiliğinden bestelediği türküyle aktarmıştı [şarkının orijinali Ermenicedir ve Musa Dağ lehçesiyle söylenmiştir]:

Enver ve Talat Türk paşaları

Muhacirliğe sebep oldular,

Ermeni Halkını kökünden kazıdılar,

Dilleri kurusaydı, niye öyle emir verdiler?

Bin dokuz yüz on beş yılında

Kilikya Ermenileri katledildi,

Körpe çocukların ne günahı vardı?

Kılıç tutan eller kırılıyordu,

Nasıl unutulım Ermeni çocukları,

Onlar ablalarıyla beraber suya atladılar,

Sahip çıkan olmadı Ermeni Halkına.

Gerçekten de “*Sahip çıkan olmadı Ermeni Halkına*”; o halk yöneticilerinden yoksun, silahsız, tehcir yollarında sürükleniyordu. Jön Türk despotizminin başlattığı tehcir ve katliam birkaç ay içerisinde Batı Ermenistan, Kilikya ve Anadolu’yu da içine alarak korkunç boyutlara varmıştı. Sivas, Şebinkarahisar, Kharberd [Harput], Malatya, Diyarbakır, İzmit, Bursa, Ankara, Konya ile Orta ve Batı Anadolu’daki Ermenilerin yaşadığı diğer yerler art arda boşalıyordu.

Vanlı **Vardges Aleksanyan** (1911 doğumlu) aşağıdaki sonucu çıkararak anısını noktaladı: “*Sık sık düşünüyorum da İngiltere, Fransa, Almanya niye o kadar Ermeninin öldürülmesine, o kadar öksüzün sahipsiz ortada kalmasına izin verdi diye. ...Ben Batı Ermenistan’dan geldim. Türkler Ermenistan’a sahip olmak istediler ve Almanya, Fransa, ve İngiltere’nin izniyle Batı Ermenistan Türklere kaldı. Ermeniler istilacı olmamıştır. Hep onlar [Türkler] saldırmış, öldürmüş, boğmuş, şehit etmiştir...*” [Sv. 2000. Gth. 46, sayfa 126].

Ancak o trajik günlerde, asırlar öncesinden miras kalan, ölümü esarete tercih etme ve şiddete hep birlikte karşı koyma duygusu Ermeni Halkı’nın ruhunda yeniden uyandı.

Jön Türklerin yaygın bir şekilde organize ettiği katliam koşullarında batı Ermenileri ülkenin bazı bölgelerinde düşmanın üstün kuvvetlerine karşı eşit olmayan şartlarda bir mücadele yürüttü. Ancak o savunma muharebeleri plansız, spontane bir şekilde, birbirlerinden bağımsız olarak yürütülüyordu. Bununla birlikte Van’da, Çatak’ta, Muş’ta, Sason’da, Şebinkarahisar’da ve başka yerlerde onbinlerce yaşam Jön Türklerin zulmünden kahramanca verilen mücadeleler sayesinde kurtuldu.

Temmuz’un 18’inde Kesab Ermenilerini sürgüne gönderme emri ulaşır. O günlerde kıdemli Protestan rahip Tigran Andreasyan Zeytun’dan zorla sürgün edilmiş kervanlardan kaçarak kendi memleketi olan Musa Dağ’a varır ve tehcir edilen zavallı Ermenilerin çektiği anlatılması güç eziyetleri anlatır. Sıranın kendilerine geleceğini anlayan Musa Dağ’ın 7 köyünün hemen hemen tüm temsilcileri 19 Temmuz’da birleşerek o feci tehcir emrine uymama kararı alırlar.

Musa Dağ’da verilen kahramanca mücadeleye katılmış olan 106 yaşındaki **Movses Panosyan** (1885 doğumlu) o olayları bize kendine has gençlik coşkusuyla, Musa Dağlıların yeminini hatırlayarak anlattı: “*Ben burada doğdum, burada da öleceğim; ben köle gibi düşmanın emrinde eziyet çekerek ölmeye gitmem; ben burada tüfek elimde ölürüm ama muhacir olmam*” [Sv. 2000. Gth. 156, sayfa 282].

Musa Dağ’da cereyan eden kahramanca savunma-direnış muharebelerine katılan Musa Dağlı **Movses Balabanyan** (1891 doğumlu), **Hovhannes İpreçyan** (1896 doğumlu), **Tonik Tonikyan** (1898 doğumlu) ve başka birçokları o olayın ayrıntılarını bize anlatmışlardır [Sv. 2000. Gth. 156-171, sayfa 279-306].

Musa Dağ muharebesine katılmış **Poğos Supkukyan-Aşık Develli** (1887 doğumlu) Musa Dağlılara has haysiyet duygusuyla bize kendi bestelediği türküyü söyledi; o şarkıdan bir bölüm aktarıyoruz [şarkının orijinali Ermenicedir ve Musa Dağ lehçesiyle söylenmiştir]:

Yesayi Yakupyan'ın sözleri yankılandı:

“Dağa çıkın” dedi herkese,

“Biz boyun eğmeyiz düşmana,

Vuralım, vurulalım, toprağımızda ölelim”

[Sv. 2000. Gth. 360, sayfa 416].

Herkesin yüreği intikam ateşiyle ve öfkeyle dolmuştur. Kadın, erkek, yaşlı ve genç evlerini, bağlarını terkederek namuslarını korumak ve düşmanın binlerce askerden oluşan birliklerine silahlı olarak direnmek için Musa Dağ'ın erişilmez zirvesine yükselirler. İstisnasız hepsi de vakit kaybetmeden düzenli bir şekilde başlarlar çadırlar kurmaya, siperler kazmaya, içinde küçük mazgallar oluşturarak, duvarları sağlam barikatlar örmeye. Bazı yerlerde düşmanı görebilmek için sık ormanlarda ağaç keserler. Hatta küçük çocuklar, “*telefon çocukları*” bile irtibat görevi üstlenirler. Kadınlar yiyecek hazırlama işini organize eder; kızlar ve gelinler ise dövüşenlere uzaktan su taşırlar. Düşman adım adım Musa Dağlıların mevzilerine yaklaşır; fakat farklı noktalardan açılan ateş tam bir kuşatma izlenimi vererek, Türklerin geride yüzlerce ölü bırakarak dehşet içinde kaçmasına neden olur.

Yesayi Yakupyan, Petros Tımlakyan ve kıdemli Protestan rahip Tigran Andreasyan önderliğinde 53 gün boyunca inatla mücadele verilir. Bu arada Kızılca, Kuzcukaz, Damlacık ve Kaplan-Tuzağı tepelerinde dört ciddi muharebe olur. Bunun sonucunda aşağıdaki halk şarkısı bestelenmiştir [şarkının orijinali Ermenicedir]:

Biz Musa Dağlı yiğitleriz,

Hepimiz silah taşımaya alıştık,

Türkler bizi sürgüne göndermek ister,

Çöllerde bizi yok etmek ister.

Biz köpek leşi olmak istemeyiz,

İyi bir hatıra bırakmak isteriz,

Şanlı ölüm bize şeref verir,

Şehit olmak ulusumuz için kıvanç kaynağıdır.

Dağlıyız biz, yiğitiz hepimiz,

Biz düşmana boyun eğmeyiz,

Arslanlar gibi cesurca dövüşür,

Türk Ordusu'nu darmadağın ederiz.

[Sv. 2000. Gth. 539, sayfa 446].

Ancak hasım, asi Ermenileri cezalandırmak için yeni yeni güçler yığılmaktadır. Musa Dağlıların ise erzağı ve cephanesi bitmek üzeredir. Bolca yağın yağmur toplam sayıları 300 olan av tüfeklerini kullanılamaz hale getirmiştir. Musa Dağlılar dağın denize bakan tarafından

yardıml almak umuduyla beyaz çarşafırları birleştirip birinin üstüne “Hıristiyanlar tehlikede, kurtarın”, diğersinin üstüne de kıızıl haç işareti çizer ve dağın yamacına yayarlar.

5 Eylül günü Akdeniz’in o bölgesinden geçen Fransız “Guichen” savaş gemisi işaretleri fark edip yavaşlar. Movses Kırıkyan boynunda bir metal kutu, kutunun içinde de yabancı dilde yazılmış bir rica mektubuyla denize atlayıp, yüzerek gemiye ulaşır; istavroz çıkararak mektubu kaptana sunar. 14 Eylül günü Fransız “Jeanne d’Arc” gemisi, İngiliz savaş gemilerinin eşliğinde Musa Dağ’a yanaşıp 4. 200’den fazla Musa Dağlıyı alarak Port Said’e nakleder. Onlar orada branda bezinden çadırlarda barınırlar.

Port Said’de geçen 4 sene boyunca Musa Dağlılar geçimlerini tarak ve kaşık imalatı, halı dokumacılığđ, işlemecilik ve diğers geleneksel mesleklerle iştigal ederek sağlarlar.

Soykırımdan kurtulanlar çocukluk anılarını anlatırken çölün yakıcı kumlarının üstüne parmaklarıyla yazarak nasıl Ermenice harfleri öğrendiklerinden söz etmektedirler. Bu durum, Ermeni Hayırseverler Genel Birliğı’nin birkaç çadırdaki kurduğı Sisvan Okulu, bitişiğindeki hastane ve öksüzler yurduyla birlikte faaliyete geçene dek sürmüştür.

Özgürlük için savaşmış kahraman Musa Dağlılar yiğitliklerini aşağıdaki şarkıyla sanatsal bir şekilde ifade etmişlerdir:

Osmanlı’nın askerleri,

Musa Dağ’ın yiğitleri,

Bin-binlerce martinleri,

Uyan, Musa Dağlı, uyan!

Nam kaldırdın cümle cihan!

Osmanlı’nın bombaları,

Musa Dağ’ın metarısırları,

Bin-binlerce topları,

Uyan, Musa Dağlı, uyan!

Nam kaldırdın cümle cihan!

Fransızın vapurları,

Musa Dağ’ın duaları,

Gelin, kıızlar, çocukları,

Uyan, Musa Dağlı, uyan!

Nam kaldırdın cümle cihan!

[Sv. 2000. Gth. 538, sayfa 446].

Musa Dağ'da verilen kahramanca mücadele bütün dünyayı sarstı. O mücadele, kahramanca gelenekleri ve ortak irade gücü olduğunda bir avuç halkın neler yapmaya muktedir olduğunu insanlığa gösterdi.

Avusturyalı meşhur yazar Franz Werfel "Musa Dağ'ın 40 günü" adlı eserinde Musa Dağlıların kahramanlıklarını benzersiz renklerle sanatsal bir şekilde anlattı. Ancak dünya, Büyük Avusturyalı'nın uyarılarına zamanında kulak asmadı ve Faşizm denilen daha da büyük bir felaket doğdu. Bunun sonucunda ise 6 milyon masum Yahudi ve başka milletlerden milyonlarca insan şehit edildi.

Daha 1915 yılının Mayıs ayında yeni Urfa (Şanlıurfa-Yetesya) Mutasarrıfı İttihatçı Ali Haydar o şehrin önde gelen 40 şahsiyetini tutuklattı ve bütün Ermenilerden silahlarını 48 saat içerisinde teslim etmelerini talep etti. Temmuz'un sonunda Urfa Ermenilerinin aydın Dini Önderi Rahip Artavazd Kalenderyan da tutuklanmıştı. Ağustos'ta ise silah altına alınmış 1. 500 Urfalı Ermeni genci Guteme ve Karaköprü mevkiilerinde imha edilmişti. Türkler bundan sonra, 100 tüccar tutuklamış ve sözde onları bırakmayı vaat ederek onların yakınlarından rüşvet toplamış, ancak tüccarların hepsini de öldürmüşlerdi. Daha sonra aynı kaderi paylaşacak olan 100 kişiyi daha tutuklamışlardı. O günlerde kendi cesur gençlerinden yoksun kalmış, sürgüne gönderilmiş Zeytunlular Urfa'ya ulaşır. Daha sonra ise Türkiye'nin farklı vilayetlerinden sürgün edilmiş perişan Ermenilerin kervanları da gelir. Çocuklarını kaybetmiş annelerin ağlama sızlamaları, ergenlik çağındaki kızlar ve masum çocuklar hakkında anlatılan tüyler ürperten hikâyeler de duyulur. Ve Urfa'da yaşayan 35. 000 Ermeni düzenlenen özel bir toplantıdan sonra Musa Dağlılar gibi silahlı mücadele kararı alır.

Ekim ayında Mıkırtıç Yotınyeğpayryan ve Harutyun Rastgelenyan önderliğinde Urfa savunması için hazırlık yapılır. Urfa'nın bütün Ermenileri ayağa kalkmıştır. Genç yaşlı, erkek kız demeden hepsi tek bir vücut gibi 25 gün boyunca özveriyle gece gündüz durmadan dövüşür. Ermeni mahalleleri 6 muharebe bölgesine ayrılır ve oralara 800 savaşçı yerleştirilir. Urfalılar yemin ederler: "*Biz elimizde silahla ölmeye hazırız*" [Sahakyan 1955. Sayfa 818].

Ama Türk zaptiyeler ve ayak takımı yeniden saldırıya geçip Ermeni Katolik kilisesini işgal ederler. Urfalılar düşmanın Ermeni mahallesine girmesine izin verir ve onu pusuya düşürerek yok ederler. Onların yiğitliği meşhur olmuştur:

Urfa büyük, ayrılmaz,

Dibi gayım, dağılmaz,

Urfa'nın yiğitleri

Hiçbir yerde bulunmaz.

[Sv. 2000. Gth. 542, sayfa 447].

İnatçı bir direnişle karşılaşıldığından, Fahri Paşa komutasındaki 6. 000 kişilik düzenli ordu birlikleri ve onlarla birleşen 12. 000 çeteci Urfa'ya gönderilir. Urfa müdafileri Türk katliamcılarına büyük kayıplar veririr. Öfkeden kuduran Fahri Paşa şöyle der: "Bu kritik

günlerde karşımıza bunun gibi birkaç Urfa daha çıksa halimiz ne olur? ” [Arzumanyan 1969. Sayfa 453].

Dizinden ağır yaralanan M. Yotnyegpayryan sedyeyle mevziden mevziye geçerek savaşıları cesaretlendirir. Fahri Paşa Alman fabrikatör M. Eckart’ı M. Yotnyegpayryan’ın yanına arabulucu olarak gönderir. Eckart ona mücadeleyi durdurup teslim olmalarını öğütler. Ama kahraman Urfa’nın evladı ona şöyle cevap verir: “Eğer uygar bir insan ve Hıristiyan iseniz çöllerde katledilen masum Ermeni Milleti’ni kurtarın” [Büyük Felaket’in Yıldönümü Kitabı 1965. Sayfa 804].

Ertesi gün düşman, kuşatma çemberini daha da daraltır ve güçlü bir topçu ateşiyle Ermeni Mahallesi’ni yok eder. Ermenilerin durumu günden güne daha da ciddileşir. 23 Ekim günü Türkler Ermeni Mahallesi’ne girip Urfa’nın fedakâr kahramanlarını acımasızca yok ederler. Yakınlardaki Kamurc Ermeni köyünde hayatta kalan 800 aileyi de Deir-es-Zor’a sürüp, onların büyük bir bölümünü acımasızca katlederler.

O tarihi olayları bize soykırımdan kurtulan Urfalı **Khoren, Khaçer** (1893 doğumlu) ve **Nıvard** (1903 doğumlu) **Ablabutyanlar** anlatmışlardır.

[Sv. 2000. Gth. 132-134, sayfa 246-254].

Böylece, sürgün ve katliam bütün Osmanlı Türkiyesi’ni etkisi altına almış oluyordu. Jön Türk Hükümeti’nin göttüğü insanlık dışı, Ermenileri yok etmeye yönelik politika sonucunda 1. 5 milyondan fazla Ermeni soykırıma kurban gitti.

Evlerini barklarını, mallarını, sevdiklerini kaybetmiş, tehcirin ve soykırımın bütün acılarını yaşamış, ölüm yolundan geçen Ermeni muhacirler çaresiz, öfkelerini bedduayla ifade etmişlerdir.

Şu muhacirliği icat eden

Cennet yüzü görmesin!

[Sv. 2000. Gth. 433, sayfa 426]

veya,

Şu sürgünlüğü icat eden

Cehennem yoluna kurban olsun!

[Sv. 2000. Gth. 434, sayfa 426].

Ermeni Milleti Jön Türk Hükümeti’nin liderlerine, özellikle de Ermenilerin canavarca katledilmesini planlı bir şekilde organize eden Talat ve Enver’e beddualar okumuştur:

Atımı bağladım delikli taşta,

Kör olasın sen, Enver Paşa!

Sen olmayayydın, sen gebereyidın,

Şun²¹ Talat Paşa!

Ermenileri dağıttın dağlarda taş.

[Sv. 2000. Gth. 449, sayfa 428].

Soykırımdan kurtulan görgü tanıkları yalnız şarkılarda değil, anılarında da o katliamı düzenleyen İttihat Hükümeti'nin liderlerinden bahsetmişlerdir. Hacınlı **Yervand Karamyan**'a (1903 doğumlu) göre: “1915 yılında Talat, Cemal ve Enver Paşalar anlaşarak bir plan geliştirmişlerdi. Öyle ki, bizi sürgüne gönderdiklerinde, üstümüze gelen bizi soymaya, varımızı yoğumuzu elimizden almaya başladı. Elllerinde hançerlerle üstümüze saldırip, acımasızca herkesi öldürüyorlardı...” [Sv. 2000. Gth. 146, sayfa 271].

Soykırımdan kurtulan Zeytunlu **Samvel Arcikyan** (1907 doğumlu) Jön Türk Hükümeti'nin organize ettiği sürgünü eleştirerek, şöyle dedi: “...Talat, Cemal ve Enver Paşalar bütün Ermenilerin hançerlerle öldürülmesini sağladılar. Zeytun'dan çıktığımızda ben 7 yaşındaydım. Osmanlı İmparatorluğu Ermenileri yalınayak, aç, susuz evlerinden çıkardı... O, cinayet işleyen, soyan, çalan bir hükümetti” [Sv. 2000. Gth. 142, sayfa 267].

İttihat Hükümeti'nin çalışma yöntemlerinden bahseden soykırımdan kurtulmuş Sivaslı **Khoren Gülbenkyan** (1900 doğumlu) şunları ekledi: “Hükümet, Ermenilerin sözde imansız olduklarını ve Türk topraklarına göz diktiklerini...dolayısıyla da onları öldürmenin günah olmadığını söyleyerek halkı Ermenilere karşı kıskırtmıştı” [Sv. 2000. Gth. 87, sayfa 182].

Henry Morgenthau ABD'nin Türkiye Büyükelçisi olarak görev yaptığı süre boyunca (1913-1916) Ermenilere karşı başvuru şiddete bir son verilmesi için uyararak İttihat Hükümeti'nin İçişleri Bakanı Talat'ı kınamış ve şöyle demiştir: “Ermenilere karşı şiddete başvurmanızdan dolayı Amerikalılar kendilerini hakarete uğramış hissetmektedirler. Siz prensiplerinizi insanseverlik üzerine inşa etmelisiniz, ırk ayrımcılığı üzerine değil; aksi takdirde Birleşik Devletler sizi dost ve eşit bir ülke olarak görmeyecektir. ...Siz her yerde kamuoyunu karşınızda bulacaksınız, özellikle de Birleşik Devletler'de. Halkımız bu katliamları hiçbir zaman unutmayacaktır. Amerikalılar Türkiye'deki Hıristiyanların kitlesel olarak katledilmesi nedeniyle her zaman kin besleyecektir. Onlar bu eylemi bilinçli bir şekilde işlenmiş bir cinayet olarak görüp bu cürümün sorumlularını şiddetle kınayacaklardır. Siz kanunlarımızın arkasına sığınarak, İçişleri Bakanı olarak görev yaptığınızı, sıradan bir vatandaş olmadığınızı söyleyip kendinizi savunamayacaksınız. Siz her türlü Adalet fikrini, bu kelimenin kendi ülkemizdeki manasıyla, hiçe sayıyorsunuz [Amerikan Elçisi 1990. Sayfa 278-279].

Talat Paşa ise homurdanarak şöyle söylemiştir: “Ben Ermeni Sorunu'nu çözmek için Abdülhamit'in 30 yıl içinde yapamadığından daha fazlasını üç ayda yaptım” [Amerikan Elçisi 1990. Sayfa 284].

Bu hususu Malatyalı görgü tanığı **Vergine Nacaryan** (1910 doğumlu) da teyit ediyor: “...Türkler ne çocuk, ne yaşlı ayrımı yapıyorlardı. Türkler diyorlardı ki 'Biz Ermeni Ulusunu öyle bir yok edeceğiz ki, sadece müzelerde Ermeni bulunacak'...” [Sv. 2000. Gth. 125, sayfa 240].

Gördüğümüz gibi Jön Türk Hükümeti'nin benimsediği Ermeni karşıtı politika toplumun bazı kesimlerinin fikirlerine de yansımıştır. O dönemde ağızdan ağıza dolaşan, Türkiye'deki Hıristiyanları ve özellikle de Ermenileri hedef alan olumsuz ifadeler de bunun kanıtıdır: “Ters gâvur”, “Nankör gâvur”, “Gâvura iyilik yaramaz”, “Gâvuru ne kadar kesersen o kadar sık biter” ya da: “İt derisinden kürk olmaz, Türk Ermeniye dost olmaz” vs. gibi halk dilinde kullanılan atasözleri-deyimler [Svazlıyan kişisel arşivi, yayımlanmamış konular. Aşken Poğikyan'ın (1908, Erzurum doğumlu) söyledikleri].

Ancak kendi hayatlarını tehlikeye atarak genç ya da yaşlı Ermenilerin hayatını kurtaran Türk bireylerin sayısı da az değildi. Biz bununla ilgili olarak 1996 ve 1997 yılında Türklere minnetarlık duyan Türkiye Ermeni Cemaati'nin üyelerinden tarihsel içerikli hikâyeler dinleyip yazıya döktük.

Tarihi olaylardan söz ederken, daha Birinci Dünya Harbi günlerinde, 1916 yılında müttefik ülkelerden İngiltere ve Fransa arasında imzalanan ikili bir anlaşma (Sykes-Picot) gereğince Türkiye'nin yenilmesi durumunda 2. 600. 000 hektar tarıma elverişli, verimli toprakları olan Kilikya'nın Fransız kontrolüne gireceğini de belirtmek gerekir. Ermeni gönüllüler Türkiye'ye karşı dövüştükleri takdirde zaferden sonra Ermenilere geniş imkânlar tanınacağı ve Ermeni gönüllülerin yeni kurulacak Özerk Ermeni Kilikyası'nın şehir güvenliğinden sorumlu askerleri olacakları konusunda İngiliz ve Fransız makamları Ermeni Ulusal Delegasyonu'yla anlaşmışlardı.

Dolayısıyla Türk Ordusu'ndan, sürgün yollarından ve farklı yerlerden, hatta Amerika'dan gelen Ermeni gençler (Musa Dağlı, Ayntaplı [Gaziantep], Maraşlı [Kahramanmaraş], Kesablı, Hacınlı, Husenikli, Çınguşlu, Sıvaslı, Kharberdli [Harput], Arapkirli, vs.) Fransız Ordusu'na katılarak Doğu (Ermeni) Lejyonu'nu meydana getirirler. Ermeni gönüllüler kendi milyonlarca masum akrabalarının şehit edilmesinden duydukları kinle dolu olarak, ölümü hiçe sayıp Filistin'in Nablus kenti yakınlarındaki Arara'da büyük bir zafer kazanır ve Türk-Alman kuvvetlerini bozguna uğratırlar. O tarihi olaylar da halkın Türkçe şarkılarına sanatsal bir biçimde yansımıştır:

Birer-birer saydım dört sene oldu,

Ermeni askeri Nablus'u aldı,

Ermeni askeri bin beş yüz kişi,

İngiliz, Fransız şaşdı bu işe.

[Sv. 2000. Gth. 451, sayfa 428].

Gerçekten de yiğit Ermeni lejyonerler Fransız ve İngiliz komutanların övgülerine mazhar olurlar. General Allenby 12 Ekim 1918 günü Ermeni Ulusal Delegasyonu Başkanı Nubar Paşa'ya gönderdiği telgrafta şöyle yazmış: “Emrimde bir Ermeni alayı olduğu için gurur duyuyorum. Onlar parlak bir şekilde savaştılar ve zaferde büyük payları oldu” [Keleşyan 1949. Sayfa 592].

Jön Türk iktidarı yıkıldığında, genel olarak Jön Türklerin faaliyetleri, özellikle de Ermenilere karşı işledikleri cürümler hem Türkiye’de hem de bütün Dünya’da kınandı. İtilaf Devletlerinin kontrolüne giren Türkiye’nin yeni yöneticileri Jön Türk liderlerini suçlu çıkarmaya başladılar.

Kıdemli tarihçi, Ermeni siyaset adamı, bir dönemin Ermenistan Dışişleri Bakanı John Giragosyan “Jön Türkler Tarihin Mahkemesi Önünde” adlı kitabında Türkçe ve yabancı gazetelerden alıntılarını, Türk ve yabancı siyasetçilerin sözlerini ve Türk arşiv belgelerini anımsatıyor. Bunlar soykırımdan kurtulan görgü tanıklarımızın anlattıklarının kati surette doğru olduğunu teyit etmektedir. Bunlardan birkaç alıntı yapalım:

“1918’in Kasım-Aralık aylarında İstanbul basının sayfaları gerçeğin ortaya çıkarılmasına katkıda bulunan bol miktarda kanıtla doluydu. Gazete sayfalarında Talat’ın, Bahattin Şakir’in, Nazım’ın Ermeni karşıtı emir ve genelgelerinin metinleri yayımlandı. Onlardan birinde şöyle deniyordu: ‘Ermenilerin öldürülmesi konusunda size verilen emirleri harfiyen uygulayın’ (‘Jamanak’, İstanbul, 11. 12. 1918) O gazetenin aynı sayısında Bahattin Şakir’in manzume şeklinde, valilere işaret olarak gönderilmiş şifreli bir genelgesi yayımlanmıştı:

Silah patlamasın,

Asker yapmasın,

Ermeni kalmasın:

Büyükleri kesmeli,

Güzelleri seçmeli,

O birleri sürmeli.

1918 yılında ‘Alemdar’ gazetesi Talat ve arkadaşları hakkında bakın neler söylüyor: ‘Astılar, öldürdüler, sürdüler, boğazladılar ve aynı zamanda Ermenileri boğazlattılar, sürdürdüler ve öldürttüler. Onlar çifte katillerdir; zira öldürme emri verdiler ve kendileri de öldürdüler’ (‘Rönesans’, İstanbul, sayı 127, 30. 04. 1919).

Türkçe ‘İstiklal’ gazetesi ise şöyle bir itirafta bulunuyordu: ‘Birinci Dünya Harbi içimizde ahlaka aykırı ve hayvani duygular uyandırdı. Bu acı gerçeği inkâr etmek Güneşin ışığını inkâr etmektir’ (‘Rönesans’, İstanbul, sayı 173, 22. 06. 1919).

Meclis-i Ayan’a başkanlık eden, eski İttihatçı Ahmed Rıza 2 Aralık 1918 günü şöyle demiştir: ‘Harbe girişimizden (30 Ekim 1914) Talat Paşa Hükümeti’nin düşüşüne (7 Ekim 1918) kadar geçen süre zarfında Hükümet’in işlediği suçlar, yaptığı hatalar, katliamlar, işlediği aleni cinayetler..., mülk ve binalara el konulması, ... zulümler konusunda savcılıktan dava açmasını ve katilleri bir an önce ortaya çıkarıp adalete teslim etmesini talep ettim. ’ Meclis-i Ayan bu talebe uygun olarak özel bir taktir kabul edip, yürütme erkine teslim etmiştir (‘Jamanak’, İstanbul, 05. 11. 1918). Ahmed Rıza’nın talebine cevaben Adliye Nazırı şöyle demiştir: ‘Tehcir döneminde görev yapmış valiler ve askerler her halükârda sıradan şahıslar gibi sivil mahkemelerde yargılanacaklardır. ’ (‘Jamanak’, İstanbul, 25. 07. 1918) Valileri ve diğer görevlileri tutuklamaya başladıklarında ‘Tasfîr-i Efkâr’ gazetesi ‘Saraydan Hapishane

Zindanlarına' başlıklı bir makale yayımladı. O makalede şöyle deniyordu: 'Bu şahıslardan bir çoğunun daha iki ay öncesine kadar vilayetlerimizde itibar ve saygı gördüğünü, şimdi ise sıradan suçlular gibi hapse atıldığını görmek gerçekten de çok üzücü. Bu şahısların, savaştan bizim galip çıkacağımız varsayılmış olsa bile bir gün Talat Paşa Hükümeti'nin işlediği bütün suçlar için hesap vereceklerini neden düşünmediklerini anlamak çok zor' ("Rönesans", İstanbul, sayı 7, 15. 12. 1918). "İstendiği takdirde Türk devlet adamları için İstanbul ya da Ankara kütüphanelerinden 'Rönesans', 'Tasfir-i Efkâr' ve diğer gazete koleksiyonlarının sağlanabileceğinden şüphemiz yok. Okusunlar, kendi ülkelerinin tarihini incelesinler... ve artık yalan konuşmasınlar" diyen John Giragosyan şöyle devam ediyor: "...1918'in sonunda Türkiye'de İttihat Hükümeti yasa dışı ilan edildi ve Jön Türkler kanuni haklarından yoksun bırakıldı. Avrupa kamuoyu Jön Türklere kesinlikle karşıydı. Ünlü oryantalistler Alman Josef Markwart ve Fransız Jacques de Morgan Ermeni kıyımı politikasının başlıca sorumlularının uluslararası mahkeme önünde yargılanmasını açıkça talep ettiler. Alman bilim adamı Josef Markwart Ocak 1919'da yaptığı bir konuşmada kendi hükümetinden, Enver, Talat ve diğer suçluların bulunması ve uluslararası mahkeme tarafından cezalandırılmak üzere İtilaf'a teslim edilmesi için çaba sarfetmesini istedi.

...Dünya kamuoyu savaşın sona ermesinden sonra Türkiye'deki yaşamın çeşitli yönlerini yakından takip ediyor ve o konuda geniş yorumlara yer veriyordu. Gazete sayfalarında Jön Türk katillerin Ermeni karşıtı politikası hakkında görgü tanıklarının anlattıkları yayımlanıyordu.

... Batıda, 1918-1919 yıllarından itibaren, yalnız suçluları kınamakla kalmayıp ABD ve İtilaf Devletleri'nin temsilcilerinin de katılımıyla Jön Türklerin yargılanmasını talep eden birçok kitap yayımlandı.

...13 Temmuz 1919 günü "New York Times" Türkiye'nin savaş dönemindeki liderlerini kınadığını", askeri mahkemenin Enver, Talat ve Cemal Paşaları ölüm cezasına çarptırdığını, "üçünün de firarda olduklarını" bildirdi. Gazete Cavit Bey'in ve diğer birkaç şahsın (ki bunların arasında eski Şeyhülislam da bulunuyordu) 15 yıl ağır hapse mahkûm edildiğini duyuruyordu.

...Mahkemenin oturumları aylar sürdü. ...Jön Türk liderler iki suçlamayla karşı karşıyaydı: Türkiye'yi savaşa sokmak ve Ermeni Ulusu'nu yok etmek. **Bu zaten Jön Türk devlet kurumları tarafından işlenen canavarca cinayetin resmen tanınmasıydı**" diye sözlerini sonuçlandırıyor John Giragosyan [Giragosyan 1983. Sayfa 163, 170-171, 176, 208].

Savaştan sonra imzalanan Sevr Antlaşması'yla Kilikya, İtilaf Devletleri'nin denetiminde olacak ve sözde, Türk Orduları Kilikya'dan çıkarılacaktı. Deir-es-Zor, Ras-ül-Ayn ve diğer "mezarlık"lardan mucize eseri olarak kurtulmuş, bitkin, erimiş ve varını yoğunu kaybetmiş Ermeni muhacirler aşamalı olarak gelip Kilikya'ya yerleşiyorlardı. Onlar gelecekle ilgili besledikleri inanç ve umutlarla yıkılanı yeniden inşa ediyor, yüzüstü bırakılmış tarlaları yeniden sürüyorlardı. Ama Türkler Müttefik Devletler'le anlaşmanın bir yolunu bularak Fransızları barış gücü birliklerini Kilikya'dan çekmeye zorlamışlardı.

Fransız Askeri İdaresi Ermenilerin güvenliğini sağlamak için ciddi tedbirler almamakla kalmayıp bazı yerlerde yönetimi Türk askeri görevlilerine devrediyordu; onlar ise silahsızlanmıyorlardı.

Sevr Antlaşması'nı tanımayan ve Fransız Askeri İdaresi'nin kararsızlığından ve gevşekliğinden faydalanan Türk Orduları ve yerel çeteler kendi silahlarını Kilikya Ermenilerine doğrulturlar.

Ocak 1920'den itibaren Türk Orduları Kilikya Ermenileri'nin yerleşim yerlerine saldırılar düzenlerler. 22 gün süren amansız muharebelerde Maraş şehrindeki 11. 000 Ermeni katledilir ve yakılıp küle döner.

Maraş katliamından kıl payı kurtulan görgü tanığı **Vergine Mayikyan** (1898 doğumlu) geçmişini acıyla hatırlayarak tanık olduğu korkunç olayları detaylı bir şekilde anlattı: *“...Karapet Ağa çok zengindi; o usta bir kunduracıydı. Maraş'ın yöneticisi Cutki Efendi'nin ayakkabılarını imal etmişti ve kendini emniyette hissediyordu. Ama silahı olmadığı için, kendini savunamazdı. Bir gece ayak takımından Türkler bahçe kapısını kırarak içeri daldılar ve evine girdiler; genç, yaşlı demeden ailesinin bütün fertlerini öldürdüler ve bahçedeki kuyunun içine attılar. Evini talan ettiler ve ganimeti aralarında paylaştılar. Bu olaydan sonra Ermeniler kendilerini nasıl savunacaklarını düşünmeye başladılar. Güvenlik kaygılarıyla kadınları ve çocukları Karasun Mankants Kilisesi'ne gönderdiler. Kiliselerden en büyüğü ve duvarlarla çevrili olduğu için en güvenli olanı Karasun Mankants Kilisesiydi. Bölgemizdeki bütün kadınları, gelin adayı kızları ve çocukları, toplam 2. 000'den fazla insanı oraya naklettiler. İğne atsan yere düşmezdi. Sahn, giriş, üst kat dopdoluydu. Bizim fedayiler her taraftan gözetliyorlardı. Ama Türk çapulcu kalabalığı kudurmuş, Ermeni kanına susamıştı; her taraftan Türklerin sesleri duyuluyordu: 'Hazreti Muhammed adına yemin ederiz ki bütün Ermenileri katledeceğiz.' Silahlı Türk kalabalığı Karasun Mankants Kilisesi'nin çevresinde bir insan zinciri oluşturdu ve kiliseyi çember içine aldı; Türkler kapıların açılmasına bile izin vermediler; kapıların gece açılacağını söylediler, emir öyleymiş. Karasun Mankants Kilisesi bir tepe üzerine inşa edilmişti. Kiliseye giden, taşlarla döşenmiş yol birkaç yüz metre uzunluğunda, hemen hemen 4 metre genişliğindeydi ve her iki yanında ağaçlar vardı. Kiliseye doldurulmuş Ermeniler gece kapının açılmasını bekliyorlar; ama gece saat on, on bir, on iki oluyor, kapıyı açan olmuyor. İçerisi tika basa Ermenilerle dolu; ne su var, ne de ışık; her yer pisleniyor; biri ağlıyor, diğeri sızlıyor, bir diğeri de dua ediyor. Kısacası görülmemiş bir kargaşa ortaya çıkıyor. Biz onların seslerini evimizin altındaki mahzenden duyuyorduk. Bir de küçük bir delikten, sabah saat bir buçukta birkaç Türkün, kilisenin kemer şeklindeki çatısına çıkmış, petrole bulanmış yanan elbise parçalarını kilisenin kubbesinden içeriye atmakta olduklarını gördük. ...Yanık kokusu her yere yayılmıştı. Kiliseden yükselen sesler insanın yüreğini sızlatıyordu. Binlerce insan ağlıyor, bağılıyor, çığlık atıyor ve kapının açılması için yalvarıyordu. Sesleri yerin dibinden geliyor gibiydi. O kadar yüksek sesle ahlayıp inliyorlardı ki, yankıları bize kadar ulaşıyordu; bu yankılar saatler geçtikçe azaldı. Ama insanların yanmış kemiklerinin kokusu her tarafa yayılmıştı. Canavarlar yapacaklarını yapmışlardı. Artık kilisede ve evlerimizin çevresinde canlı kimse kalmamıştı. Kilisenin büyük taşlarla döşenmiş birkaç yüz metrelik zemini sanki kalın bir sabun tabakasıyla örtülüydü; insanların*

vücutlarındaki yağlar eriyip akmış ve iki parmak kalınlığında bir tabaka halinde yoğunlaşmıştı... Oraya ilk gidenlerin ayakları karda bırakılan ayak izleri gibi yağ tabakasında iz bırakıyordu... Bir de baktık ki Türk kadınları ellerine birer elek almış kiliseye doğru koşuyorlar. Biz uzaktan seyrediyorduk; ama ben dayanamayarak gidip orada olan biteni görmek istedim. Üstüme ferace gibi bir şey giydim, başıma da bir çarşaf geçirdim; ağzımı burnumu örttüm, zaten çok iyi Türkçe konuşuyordum ve kendimi ele vermeyeceğimden emindim. Ben de Karasun Mankants Kilisesi'ne gitmek üzere yola düştüm. Kilisenin isler içindeki duvarları yarı yarıya yıkılmıştı. İnsanların kapının altından süzülen erimiş yağları ise tepeden aşağıya akmıştı. . . ayağımı basınca yapışıyordu; diğer ayağımı da yere basınca o da yapışıyordu... Sonunda elinde elekle yanımda yürüyen bir Türk kadın farkettim. O beni görerek dedi ki: 'Bacı sen niye yanına elek almadın?' Ben de şaşırmadan dedim ki 'Geri dönüp alırım.' Gülerek cevap verdi: 'Geri döndüğünde ne kalır ki?' Zaten katliamdan sonraki üçüncü gündü; ama çömlekçi fırını gibi kızarmış olan kilisenin duvarları hala sıcaktı. İçeri girdim ki ne göreyim! Türk kadınların her biri kilisede bir yer kapmış kimsenin kendi sınırından içeri girmesine izin vermiyor ve kadınlar birbirlerine bağıyorlar: 'kim sınırimi aşarsa öldürürüm! ...' Benimle gelen kadın bana dönerek dedi ki: 'Gâvur pis olsa da altını temizdir...' Elekten geçirilmiş külün içinde erimiş bir altın parçası bulduklarında o canavar görünümlü kadınların sevinci görülmeye değerdi..." [Sv. 2000. Gth. 148, sayfa 274].

O dehşet verici tarihsel olayların doğrudan izlenimleri altında şu kısa ama etkileyici şarkı bestelenmiş:

Maraş'a Maraş derler, yaman, yaman!

Maraş, bu nasıl Maraş derler?

Maraş'ın içinde kilise yanar,

Kilise içinde Ermeni yanar!

[Sv. 2000. Gth. 456, sayfa 429].

Maraş katliamına yaklaşık 13. 000 Ermeni kurban gider. Ondandan sonra hayatta kalan 8. 000 Maraşlı Ermeni, Urfa'nın 6. 000 Ermeni sakiniyle beraber, Halep'e, Şam'a, Beyrut'a, Kudüs'e, Bağdat'a ve Anadolu'daki Yunan bölgelerine gitmek üzere mecburen göç yolunu tutar.

1 Nisan 1920 günü Türkler Ayntap'ı [Gaziantep] kuşatır. Savaş sona erdikten ve Mütareke'den sonra oraya yeniden yerleşmiş 10. 000 Ayntaplı ve 8. 000 Sivaslı Ermeni muhacirin daha yeni huzura kavuşmuş hayatında yeniden fırtınalar kopar. Ayntap Ermenileri savunmaya geçerler. Hemen Ulusal Derneğin yanında Adur Levonyan başkanlığında merkezi askeri bir komite oluşturulur. Bu komite 750 savaşçının silahının ve mühimmatının sayımını yapar ve bomba imal işini organize eder.

Ayntaplı Gevorg Hekimyan (1937 doğumlu) o tarihi olaylar hakkında annesinden duyduklarını bize anlattı: "1920 yılında Ali Kılinc korkunç bir orduyla Ayntap'a saldırmış. Ayntap savunmasını Adur Levonyan yönetiyormuş. O bomba imal ettirmek için Ayntaplıların bakır kazanlarını bile erittirmiş; gönüllüleriyle düşmana saldırmış ve kuşatmayı yarmış. Ali

Kılınç'ın sayıları 24. 000'e varan birlikleri 'Gâvurun gözünü kan bürüdü' diye bir gecede dehşet içinde geri kaçmış. Annem, Bizim Ayntap'ta Adur Levonyan hakkında bu şarkıyı bestelemişlerdi deyip, söylüyordu”:

Adur Paşa! Kalk seni,

Çam çırayı, yak seni!

Türkler hücum ediyor,

Kamavorlar, ²² arş edin!

[Sv. 2000. Gth. 545, sayfa 448].

Bu arada, Kilikya işgalinin genel komutanı Kozanoğlu Doğan Bey binlerce askerden oluşan ordusuyla Hacın şehrini kuşatır; bu şehrin 35. 000 Ermeni nüfusundan sadece 6. 000 kadarı Büyük Felaket'ten kurtulmuştu:

Doğan Bey de geldi girdi Hacın'a...

Yazık oldu sana, koca Hacın...

Orada kapıştı epeyi bizim malımız...

Ayak altına gitti sahabsiz Ermeni!

[Sv. 2000. Gth. 549, sayfa 450].

Karşı tarafın düşüncesine göre “Kilikya Ermenilerinin kalesi Hacın'ı yerle bir edip yok etmek bir saatlik işti ve o, küçük çaplı bir saldırıyla 6. 000 Ermeniye toprağa gömebilecekti” [Terziyan 1956. Sayfa 241]. Ancak Hacınlılar kararlıydı. Onlar kendi yöneticileri Avukat Karapet Çalyan'ın liderliğinde Hacın Savunma Yüksek Konseyi'ni kurarlar; savunmanın başına da General Andranik'e silah arkadaşlığı yapmış subay Sargis Cebeciyan'ı getirirler. 4 bölük ve 60 süvariden oluşan bir süvari bölüğü oluştururlar. Hacın ve çevresini 4 savunma bölgesine ayırırlar. Siperler kazarlar. Hepsi de savaşma isteğiyle doludur. Durumları silah taşımaya uygun 16-50 yaşlarında 1. 200 erkeğe topu topu 132 tüfek dağıtılır. Daha sonra 300 tüfek daha elde edilir; ancak bunlar bile bitmez tükenmez Bolşevik mühimmatıyla donatılmış Türk Ordusu'na karşı savaşmak için tamamen yetersizdir. O gerçeği Zeytunlu görgü tanığı **Hovsep Bıstikyan** (1903 doğumlu) da anlattığı anıda teyit etmiştir [Sv. 2000. Gth. 138, sayfa 260].

İşte bu nedenledir ki silaha aşırı derecede ihtiyaç duyan Hacınlılar Adana Ulusal Birliği yoluyla dışarıdan gelecek yardımı sabırsızlıkla bekliyorlardı. Bu yardımla silah ve mühimmatın yanında savaşan yeni güçler de ulaşacaktı. Ancak onlara hiçbir yardım ulaştırılmaz ve Hacınlılar umutsuz bir duruma düşerler; zira Fransız yüksek askeri temsilcileri kaypak bir politika yürütmektedirler. Gerçi onlar Hacın savunması için yiyecek, silah ve mühimmat sağlayacakları sözünü verirler; ama sözlerinde durmamakla kalmayıp ayrıca Ermenilerin savunma organizasyonu hakkında Türklere bilgi de aktarırlar. Hacınlı özgürlük savaşçıları büyük zorluklarla düşmanın büyük topunu ele geçirirler; ancak ateş edip savunma yapacak mermileri yoktur. Açlık Hacınlılara zor anlar yaşatmaya başlar: “Halk mecbur oldu

kedî, fare, köpek, derî, ağaç kabuğu ve çarık yemeye” [Aspet 1961. Sayfa 242]. Bu gerçeği Hacınlî görgü tanığı **Aharon Mangıryan** (1903 doğumlu) da anlattığı anılarda teyit etmiştir [Sv. 2000. Gth. 145, sayfa 271].

Düşman, yeni toplar ve sayısız düzenli birliklerle kuvvetlerini takviye etmektedir. Sekiz ay süren uzun ve inatçı bir direnişten sonra, Türkler çapraz topçu ateşîyle Hacın’ın taş binalarını da yakıp yıkmayı başarırlar. Yüzlerce cesur savaşçı mevzilerinde şehit olur; binlerce Hacınlî acımasızca katledilir. Sadece 380 kişi dövüşerek düşman kuşatmasını yarmayı ve korkunç ateş çemberinden kurtulmayı başarır.

Hacın’daki savunma muharebeleri hakkında da günümüze kadar halk tarafından söylenen şarkılar bestelenmiştir [şarkının orijinali Ermenicedir]:

Üç yüz yiğit Ermeni,

Hepsi de mosinlerle donanmış,

Ezdi Doğan Bey’in ordusunu,

Hacın düştü “İntikam!” diye gürleyerek

[Sv. 2000. Gth. 553, sayfa 451].

Aralıklarla 314 gün kahramanca direnen Ayntap [Gaziantep], Kilikya’nın eski başkenti Sis, cesur kartal yuvası Zeytun [Süleymanlı], tarihi geçmişe sahip Tarson [Tarsus], ticaret merkezi Adana ve Kilikya’da Ermenilerin yaşadığı çeşitli yerleşim yerleri de “İntikam!” diye gürleyerek düşerler.

Maraşlı **Vergine Mayikyan** (1898 doğumlu) anlattığı anılarda Ermenileri hayal kırıklığına uğratan o dönemin siyasi olaylarından da bahsediyor: “...Fransız ve Ermeni gazeteleri devamlı Fransızların sonsuza dek Kilikya’da kalacağını, zira Fransa’nın itibarının Birinci Dünya Harbi’nden sonra arttığını, Türkiye’nin itibarının ise tam tersine azaldığını yazıyorlardı. Ancak ne yazık ki, o barış uzun sürmedi. Yavaş yavaş Türklerin bizden nefret etmeye başladığını hissettik. Bir gün de uyandık ki, Fransızlar atlarının nallarına keçe bağlayıp sessiz sedasız Maraş’tan uzaklaşmışlar. Sabah kalktığımızda kimsenin bundan haberdar olmamasına şaşırđık. General Dumont şehirden ayrılacaklarını Fransız Ordusu’nun erzağını bedava sağlayan tanınmış Ermeni Ağa Hakob Khırlakhyan’a bile bildirmemişti. Öyle ki, 1920 yılının Eylül ayında Fransız Ordusu artık Maraş’ta değildi. Türklerin bu olayı önceden haber aldıkları görüliyordu; onlar gece bizi korkutmak için yer yer ateş ediyorlardı. . .” [Sv. 2000. Gth. 148, sayfa 273-274].

Fransız Hükümeti müttefik olmanın sorumluluklarını yerine getirmeyip, 20 Ekim 1921 günü Ankara’da imzalanan anlaşmayla, Kilikya Ermenilerini katliam tehlikesiyle karşı karşıya bırakarak Kilikya’yı Türklere teslim etti.

Gerçi Türk Hükümeti farklı yerlerde baş gösteren savunma ve direniş hareketlerini acımasızca bastırıyordu, ama kendi temel insan hakları ve ulusun fiziksel anlamda varlığını sürdürmesi için dövüşen fedakâr Ermeni kahramanlar Ermeni Ulusu’nun ulusal-kurtuluş mücadelesinin tarihine isimlerini altın harflerle yazdırdılar.

İşte o dönemdedir ki ulusal kahraman Soğomon Tehleryan büyük katil Talat Paşa'yı Berlin'de öldürerek Ermeni Soykırımı'nın milyonlarca kurbanının öcünü aldı.

2-3 Haziran 1921 günü, Berlin bölgesel mahkemesi Talat'ı öldüren Soğomon Tehleryan'ın gerçekleştirdiği eylemi inceleyerek Ermeni intikamcıyı suçsuz buldu; çünkü o böylece Türk mahkemesinin Talat'a verdiği cezayı infaz etmişti.

Ermeni Halkı o sansasyonel olayı da şiirsel bir üslupla anlatmıştır [şarkının orijinali Ermenicedir]:

Talat Paşa Berlin'e kaçtı,

Tehleryan ardından yetişti,

Alnından vurdu, yere serdi,

Doldur şarabı kardeşim!

Doldur şarabı! Şerefe!

Talat Paşa'yı gömdüler,

Anasına haber yolladılar,

Yaşasın Alman hakim!

Doldur şarabı kardeşim!

Doldur şarabı! Şerefe!

[Sv. 2000. Gth. 554, sayfa 452].

Gerçi “*Alman Hakim*”ler anlayış gösterip Ermeni İntikamcıyı beraat ettirdiler ama batı Ermenilerinin durumu bununla düzelmedi.

1921'de Kilikya Ermenilerinin tasfiyesinden sonra, sıra Anadolu'daki Ermenilere gelmişti; zaten onların büyük bir kısmı Felaket döneminde acımasızca katledilmişti. Mucize eseri olarak hayatta kalanlar ise varlıklarını Anadolu'da Yunanlıların hakimiyetindeki Ermenilerin yaşadığı bazı yerlerde ve özellikle de liman kenti İzmir'de sürdürüyordu.

1922 yılında, İzmir'in Ermeni ve Rum mahalleleri de alevler içinde kalır; Hıristiyanlar sahile doğru sürülür. O dehşet verici olay halkın hafızasında “İzmir Faciası” olarak yer etmiştir.

Soykırımdan kurtulan Erzincanlı **Garnik Stepanyan**'a (1909 doğumlu) göre: “...1922 yılında Mustafa Kemal'in orduları İzmir'i ateşe verdiklerinde, benzin ve petrol dökerek kiliselere sığınmış Ermeni ve Rumları diri diri yaktılar...” [Sv. 2000. Gth. 95, sayfa 201].

O korkunç manzaraları üzüntüyle hatırlayan soykırımdan kurtulmuş Afyonkarahisarlı **Arpine Bartikyan** (1903 doğumlu) da gördüklerini anlattı: “...Bir de milli hareket baş gösterdi. İzmir'i ateşe verdiler. İlkönce Ermeni mahallesini yaktılar. Aziz Stepanos Kilisesi'ni ateşe verdiler; çünkü bütün Ermeniler korunmak için o kiliseye sığınmışlardı. Sonra biz Ermeniler kaçtık; deniz kenarına gittik. Denizde bir sürü kayık vardı; ama Türkler, kayıklar su alsın ve Ermeniler kurtulmasın diye diplerini önceden delmişlerdi. Zavallı Ermeniler kayığa

biniyorlardı; kayık biraz yol aldıktan sonra içine su doluyor ve bütün Ermeniler denize dökülüyordu; denizin yüzeyinde bir sürü şişmiş ceset vardı. Bizi Balçova'ya götürdüler ve kıyıya yakın ahşap kulübelere doldurdular. Başladılar bizi gözden geçirmeye. Güzel kızları tutup, sürükleye sürükleye götürüyorlardı. Ben ufak tefek bir kızdım; kadınların eteklerinin altına gizlendim. Bizim Mari'nin yüzüne kurum sürmüşler, saçlarını da kırkmuşlardı; acayip bir görünümü vardı. Ona bakıp beğenmediler: 'yaramaz' dediler ve bıraktılar. Biraz ilerde bizi kesmek için bıçaklarını bileyen Türklerin sesleri duyuluyordu. Bir Ermeni kızı sıranın kendisine geleceğini görünce, pencereden atladi; ama ölmedi: aşağıda Türk askerler varmış... birkaç gün sonra onu geri getirdiler; o zaten tanınmaz bir haldeydi..." [Sv. 2000. Gth. 197, sayfa 334].

Deir-es-Zor sürgünü anılarından tanıdığımız Afyonkarahisarlı **Sümbül Berberyan** (1909 doğumlu) aynı üzüntü ve gözyaşlarıyla İzmir Faciası sırasında kendi gözleriyle gördüklerini de hatırladı: "...Ermenileri, Rumları denize atıyorlardı. Genç, yaşlı, anne, çocuk farkı gözetmiyorlardı. Türk askerleri herkesi süngülerle delik deşik ediyordu; çocukları, büyükleri tutup denize atıyorlardı. Denizde bir sürü ceset vardı; öyle ki suyu göremezdin. ...Sonra başka Türk askerleri gelip bizi buldu. Hepimizi yan yana dizdiler; aramızdaki iki erkeği bizden ayırdılar; onları yere yatırıp derilerini yüzmeye başladılar ve gülerek 'inek kesiyoruz' dediler. Adamların derilerini zorlukla yüzdüler. O zavallılar bangır bangır bağıryorlardı. Sonunda derileri yüzüldü. ...Bir yerde Türkler büyük bir ateş yakmış, Ermenileri o ateşin içine atıyorlardı. Annemi tutup ateşe attılar. Biz, ben ve ablam başladık bağırmaya; annemi ateşin içinden kurtaramadık..." [Sv. 2000. Gth. 200, sayfa 336-337].

Ondan sonra, soykırımdan kurtulan bu kişi aynı üzüntü ve gözyaşlarıyla, hıçkırık hıçkırık kendi bestelediği uzun ağıtı söylemeye başladı; biz bu ağıttan bir bölüm aktarıyoruz [orijinali Ermenicedir]:

*Afyon'dan çıktık,
İzmir şehrine geldik,
Sevgili anamı bulamadım,
Hüngür hüngür ağladım.
Ah sevgili anacığım! Bizi aldattılar,
Beni senden ayırdılar,
Seni de ateşe attılar,
Cayır cayır yaktılar! ...*

[Sv. 2000. Gth. 467, sayfa 433].

İçinden çıkılmaz ve ölümcül bir durum hüküm sürüyordu; arkada ateş vardı, önde ise su. Kargaşanın hüküm sürdüğü o cehennemden sadece, ellerinde kalmış son altınları ve takıları hayatlarını kurtarmak için Türklere verenler kurtuluyorlardı. Ellerinde hiçbir imkân bulunmayanlar ise, yüzerek açıkta demirlemiş Avrupa bandıralı gemilere ulaşmak için ölümü

hiçe sayarak denizin dev dalgaları arasına atılıyorlardı. O gemiler evsiz barksız Ermenileri bilinmeyen istikametlere götüreceklerdi [şarkının orijinali Ermenicedir]:

*Oradan kaçtık Yunanistan'a,
Birçoğu da Fransa'ya gitti,
Diğerleri ise Mısır'a;
Böylece dağıldık her tarafa.*

[Sv. 2000. Gth. 468, sayfa 433].

Böylece tarihsel bir gerçeklik olarak Ermeni Diasporası ortaya çıktı.

Geleneksel Ermeni sanatkârların ustalığı ve hünerli Ermeni kadınların yaptığı güzel elişleri ve dokuduğu halılar yabancıların hayranlığını kazansa dahi, vatan toprağından koparılmış Ermeni muhacirler yabancı ülkelerin dillerini ve kanunlarını bilmediklerinden, ucuz işgücü olmaktan öteye gidemiyorlardı. Asimilasyon, yozlaşma ve özellikle de işsizlik korkusu göçebe Ermenilere rahat vermiyordu [şarkının orijinali Ermenicedir]:

*Gurbet ellere düşmüşüz,
Ağlarım hasretle, hasretle!
Ermeni sorunu çabuk çözülsedydi keşke,
Sabreyle gönlüm sabreyle!
Sevin, ağlama üzüntüyle,
Ayağını sağlam bas yere,
Yakında duyarsın göç haberini,
Sabreyle gönlüm, sabreyle!*

[Sv. 2000. Gth. 567, sayfa 456].

Birbirini takip eden göç kervanlarıyla evsiz ve vatansız kalmış batı Ermenilerinin Doğu Ermenistan'a dönüşü başlar; önce 1920-1930 yıllarında İstanbul, Fransa ve Yunanistan'dan, daha sonra ise 1946-1948 yılları arasında kitlesel olarak Suriye, Lübnan, Mısır, Irak, Fransa, Yunanistan, Balkan ülkeleri ve Amerika'dan Vatana dönerler.

Batı Ermenileri kaybettikleri tarihi Ermenistan'dan 10 defa daha küçük yüzölçümlü topraklara yerleşirlerken kendi tarihi memleketlerinin anılarını simgeleyen ilçeler ve mahalleler yaratmakla birlikte, yıkıntı haline gelmiş evlerinin ve sönmüş ocaklarının verdiği acı hafızalarında canlılığını korumakta ve kaybettikleri ülkenin hayali yürekten gelen bir çağrı şeklini almış nesilden nesile aktarılmaktadır [şarkının orijinali Ermenicedir]:

*Umudun kapıları açıldığında
Ve biz Ülke'ye geri döndüğümüzde,*

*Bizden zorla aldıkları,
Benzersiz ülkemiz Vatanımıza.
Kilikya'mı görmek isterim,
Havası temiz, suyu berrak,
Kilikya'mı görmek isterim,
Manastırlar, kaleler orada çoktur.
Ermeni Sorunu çözüldüğünde,
Ecdadımızın toprağı bize verildiğinde,
Tarlalarımızı süreriz,
Köylerimizi şeneltiriz.
Sasun'u ve Van'ı görmek isterim,
Zeytun, Hacın ve Musa Dağ'ı,
Tarson, Maraş, Sis ve Ayntap'ı,
Güzelleştiririz biz mutlaka.*

[Sv. 2000. Gth. 562, sayfa 454].

(.)

Ermeni Soykırımı'nın kesin tarihi kanıtlarının, soykırımdan kurtulan görgü tanıklarından elde edip yazıya döktüğümüz 600'ü aşkın hikâyenin ve diğer binlerce tanığın anlattıklarının da gösterdiği gibi Osmanlı Türkiyesi'nin geçmişi hiç de “şerefli” olmamıştır.

Kharberdli [Harput] görgü tanığı **Hakob Holobikyan**'ın (1902 doğumlu) kendisinin ve hemşerilerinin çektiği ıstırapları detaylı bir şekilde anlattıktan sonra sözlerini sonuçlandırdığı gibi: “...İttihatçı Türkler tarafından gerçekleştirilen o cürüm hiçbir zaman unutulmaz ve affedilmemelidir” [Sv. 2000. Gth. 109, sayfa 222].

Kars kökenli ressam **Yelena Abrahamyan** (1912 doğumlu) ise acı anılarını gözyaşı dökerek anlattıktan sonra sözlerini şöyle sonuçlandırdı: “...Türkler Ermenileri katlettiklerini kabul etmiyorlar. ...Türk Türktür; hangi gömleği giyerse giysin aynı Türktür. Ermeni Soykırımı'nı kabul etmiyorlar; peki bizim kendi gözlerimizle gördüklerimiz, kulaklarımızla duyduklarımız neydi? Daha benim gördüklerim Türklerin yaptıklarının binde biri bile değildir. Türkler daha 1920 yılında Bolşevik kılığına bürünmüştü. Ama Türk Türktür. Eğer Türkler suçlarını kabullenmezlerse onlarla barış yapmak hiçbir şekilde mümkün olmaz...” [Svazlian. Kişisel arşiv, yayımlanmamış konular].

Anlattığı hatıraların sonunda İğdırlı **Evelina Kanayan** (1909 doğumlu) üzüntülü, ama kendinden emin bir tavırla şöyle dedi: “... BM temsilcileri bile gelse onlara kendi gördüklerimi anlatırım...” [Sv. 2000. Gth. 54, sayfa 136-137].

Mokk'tan **Ĝukas Karapetyan** (1901 doğumlu) ise anılarını özetleyerek şöyle dedi: "... 1915'te yapılanlar hiçbir zaman unutulmayacak. Türkler bütün bunların unutulmasını istiyor ve olanları kabul etmiyor. Ama Tanrı biz Ermenilere yardımcı ve adil bir hakim olsun" [Sv. 2000. Gth. 52, sayfa 130].

(1900 doğumlu) Kharberdli **Tsiatsan Matevosyan** ise sade halk diliyle şunları önerdi: "... (.) ; bütün bu felaketi başımıza onlar getirdi; hem memleketimizi, hem servetimizi, hem de akrabalarımızı kaybettik. Utanmazlar şimdi de Ermenilerin Türkleri katlettiğini iddia ediyorlar. Altınlarımız, evlerimiz, arazilerimiz Türklere kaldı. (.). Bütün bu anlatılanlar bir kitapta toplansın ki, dünyadaki insanlar okuyup kimin haksız, kimin haklı, kimin zarar görmüş olduğunu anlayabilsinler" [Svazlian. Kişisel arşiv, yayımlanmamış konular].

Gelin görün ki, günümüzün Türk propagandası ve tarihçiliği Türk Devleti'nin uyguladığı Ermeni Soykırımı'nı insanlardan özenle saklayarak kesin tarihi kanıtları tahrif etmek için hiçbir çabayı esirgemiyor. Onlar daha 1919 yılında Türk devlet kurumlarının Jön Türk katillerine davalar açılması işine giriştikleri tarihi gerçeğini dikkate almamayı denemektedirler. Daha sonra, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Cumhurbaşkanı olan Mustafa Kemal'e karşı düzenlenmiş Jön Türk komplosu ortaya çıkarıldığında ise, "Los Angeles Examiner" gazetesine (1 Ağustos 1926'da) verdiği demeçte, bizzat Mustafa Kemal'in kendisi de Jön Türkleri kınayarak şöyle demiştir: "Şahsımı hedef alan o suikast Jön Türk, İttihat Partisi tarafından düzenlenmişti; o partinin, yaşadıkları yerlerden acımasızca kitlesel olarak sürgüne gönderilen ve yok edilen bizim milyonlarca Hıristiyan vatandaşımızın canlarının hesabını vermesi gerekirdi..." [Papazyan 2000. Sayfa 87]

Öyle ki, o acı tarihi olay inkâr edilemez bir gerçektir ve zihinlerde hiç şüphe uyandırmamaktadır.

İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi mezunu, Türk Ordusu'nda doktor-subay olarak görev yapmış Sivrihisarlı Hakob Papazyan (1891 doğumlu) bütün o insanlık dışı zulümleri kendi gözleriyle görüp ayrıntılı bir şekilde analiz ettikten sonra şöyle bir sonuç çıkarmıştır: "...Maalesef uygar devletlerden hiçbiri de hümanizma yönünde bir adım atmadı. Dolayısıyla o devletler ister istemez Türkleri cesaretlendirmiş oldu; Türkler ise Batı Ermenistan'da yaşayan milyonlarca silahsız ve korumasız Ermeniye, genç yaşlı demeden, dünyada eşi benzeri görülmemiş (.) bir vahşetle, işkencelerle öldürdüler, esir aldılar, kaçırdılar, Türkleştirdiler, boğazladılar, süngülediler, darağacına çıkardılar; o Ermenilerden bazılarını başaşağı astılar ve ölene dek o halde bıraktılar. Yüzlerce insanı kilise ve ahırlara hapsedip günlerce aç, susuz bırakarak onlara eziyet ettikten sonra üzerlerine petrol döküp diri diri yaktılar. Sayısız insanı Fırat Nehri'nde boğdular. Sürgün yollarında, küçük çocukları yolun her iki yanına canlı canlı boğazlarına kadar gömerek öldürdüler; sürgün edilenleri ise onları görüp dehşete kapılınsınlar ve aşırı derecede acı çeksinler diye bilinçli olarak aynı yoldan geçiriyorlardı. Yolda hamile kadınların karınlarını süngüyle deşiyor, ergen bakire kızların ırzına geçip kadınları haremlerinde cariye olarak kullanmak üzere kaçırıyor, çocukları ve yaşlıları İslamı kabul etmeye ve sadece Türkçe konuşmaya zorluyorlardı... Ermeni Milleti tecrit edilmiş ve trajik bir durumdaydı. Ermeniler tarihi vatanlarını kaybettiler. Milyonlarca Ermeni acımasızca şehit edildi. Bütün bunlar uygar insanlığın gözleri önünde, onların bilgisi

dahilinde ve izniyle cereyan etti. Büyük devletler gelecekteki maddi çıkarları uğruna Pilates rolünü oynadı. İster istemez, Türk denilen o Boz Kurda, silahsız ve korumasız Ermeni halkının milyonlarca evladına istediği gibi eziyet edip onları paramparça etmesi için izin verdi. Böylece Ermeni Milleti'ne karşı uygulanan soykırıma suç ortağı olarak Türkleri cesaretlendirdi” [Svazlian. Kişisel Arşiv, yayımlanmamış konular]

Ayntaplı Pargev Makaryan (1915 doğumlu) ise şunları ekledi: “...*Büyük devletler Ermenileri kandırıp Kilikya'yı Türklere verdi. Zeytun, Adana, Sis, Maraş, Kilis, Ayntap, Urfa, Kamurc ve başka şehirler Ermenilerden tamamen arındırıldı. Bizi de Kilikya'dan ayrılmaya zorladılar. Biz Vatanımızı terk etmeye mecbur kaldık. 1922'de de İzmir Faciası'nı düzenlediler; Ermeniler ve Rumlar ateşten kaçarak denize atıldı. Kim kendini kurtarabilseyse başka ülkelere gitti. Böylece Türkiye'yi Hıristiyanlardan arındırdılar. Türkiye, Batı Ermenistan ve Kilikya'yla birlikte Türklere kaldı...*” [Svazlian. Kişisel arşiv, yayımlanmamış konular].

Maalesef uluslararası toplum da 20'nci yüzyılda uygulanmış ilk soykırım olan Ermeni Soykırımı'nı zamanında kınamadı ve bunun mantıksal bir devamı olarak önce Faşizm doğdu; günümüzde ise ne şekilde ortaya çıkacağı öngörülemeyen ve bütün dünya için feci bir tehlike oluşturan uluslararası terör; zira, cezasız kalmış suçlar insanlığa zarar vererek tekrarlanmaktadır.

Böylece, hayatta kalan görgü tanıklarının anlattığı, hiçbir iz bırakmadan yok olmaktan kurtulan anılar ve tarihi niteliğe sahip şarkılar, tarihin kavranması açısından taşıdıkları önem nedeniyle Ermeni Soykırımı'na ve o soykırımı müteakiben cereyan etmiş tarihsel olaylara halkın kullandığı basit dille ışık tutan tanık hikâyeleri haline gelip, inanılır, objektif ve olayları kaydeden belgeler olmaktadır. Onlar sadece geçmiş hakkında hikâyeler olmayıp, aynı zamanda geleceğe dönük uyarılardır.

Ermeni Soykırımı'nın bütün tarihsel akışını ve masum şehitler ile kaybedilmiş Ülke hakkında soykırımdan kurtulmuş görgü tanıklarının anlattığı gerçek olaylara dayanan, belge niteliği taşıyan hikâyeleri bu araştırmayla ortaya koymak ve bilimsel çevrelerde yaymak işte bu yüzden ayrı bir önem kazanmaktadır; zira SOYKIRIM, önce tanıkların verdiği ifadelerle aydınlanması gereken BİR SUÇTUR. **En büyük tanık ise Halkın kendisidir.** Ve acılarıyla hayatta kalan Halk trajik geçmişini anlatmış ve hala da anlatmaya devam etmektedir. O geçmiş, Ermeni Ulusu'nun geçmişi, onun tarihidir; dünyanın ve insanlığın adil yargısına teslim edilmesi gereken, onun toplumsal tarihsel hafızasıdır.

Daha önce de belirtildiği üzere, 1919'da Jön Türk Hükümeti'nin liderlerini ilk kınayan Türk Hükümeti'nin kendisi olmuştur. Daha sonra, bazı ülkeler ve örgütler 20'inci yüzyılın ilk soykırımını, Ermeni Soykırımı'nı resmen tanımışlardır: Arjantin (1985'te), Uruguay (1985'te), Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesi (1985'te), Avrupa Birliği (1987'de), Kıbrıs (1990'da), Rusya Federasyonu (1995'te), Kanada (2004'te), Yunanistan (1996'da), Lübnan (1997'de), Belçika (1998'de), İsveç (2000 yılında), Fransa (2001'de), İsviçre (2003'te) ve ABD'nin 36 eyaleti. Bu süreç halen devam etmektedir ve devam da edecektir; zira her şeyi kendi adıyla anmak gerekirken olup 21'inci yüzyıla girmiş, mükemmele ve

demokrasiye ulaşmayı hedeflemiş insanlığın vicdanı ve özellikle de tarihsel gerçekler bunu zorunlu kılmaktadırlar.

Dolayısıyla, ilerleme yolunda gayret sarf eden Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti için, hem yazılı hem de sözlü kanıtlara dayanan, ispatlanmasına gerek olmayan ve Ermeni Soykırımı adı verilen doğruluğu apaçık ortada o tarihi gerçeği kabul etme cesaretini göstermenin zamanı gelmiştir.

³ Yazıya döktüğümüz çeşitli Türkçe lehçeleriyle anlatılmış anılarda Türkçe dilbilgisi ve telaffuz kurallarından sapmalara veya Ermenice kelimelere ve morfemlere rastlamak mümkündür. Soykırımdan kurtulanların aktardığı bilgileri bozmadan saklamak amacıyla onların sözlü anlatımına sadık kaldık (V. S.) Buna örnek olarak, "Allah'dan", "Çokdır", vb. sözcüklerin görgü tanıkları tarafından söylendikleri şekilde, değiştirilmeden aktarılmasını gösterebiliriz (Tercüme eden).

⁴ Hakob Papikyan o tarihi “Rapor”unu bitirir bitirmez Jön Türkler onu zehirleyerek öldürmeyi başardılar ve rapor yayımlanmadı. Yazarının ölümünden sonra raporun müsveddesi Ermeniceye tercüme edilerek 1919 yılında İstanbul’da yayımlandı.

⁵ Türkçe şarkıda Ermenice “Mayrik” [Anne] kelimesi kullanılmıştır. .

⁷ 1908 yılında kabul edilen Osmanlı Anayasası’nı kastediyor. O Anayasa Türkiye’de yaşayan bütün halklara, din ve millet ayrımı yapmaksızın, formalite icabı, “Özgürlük, Adalet, Kardeşlik, Eşitlik” sözü veriyordu.

⁸ Türkçe şarkıda Ermenice “Mayrik” kelimesi kullanılmıştır.

⁹ Ermeni soyadı.

¹⁰ Ermeni ismi.

¹¹ Delikli taş: Ermeni köy evinin girişine yakın bir yerde, atın yularını bağlamak için duvara mihlanmış taş halka. .

¹² İşhan: Nikoğayos Poğosi Mikayelyan (1881-1915), Ermeni kurtuluş hareketinde yer alır. Türk makamlarıyla mücadeleye girişerek Van Ermenilerinin çıkarlarını savunmuş, eğitim işine hız vermiştir. Nisan ayında yapılan Van savunması öncesinde vali Cevdet Paşa’nın emriyle öldürülmüştür.

¹³ Lao: Sasun lehçesinde ve diğer lehçelerde kız ya da erkek evlatla konuşurken kullanılan, sevgi ifade eden bir sözcük.

¹⁴ Türkçe şarkıda Ermenice “Zatik-Kiraki” [Paskalya-Pazar] sözcükleri kullanılmıştır.

¹⁵ Sürgün yeri Deir-es-Zor.

¹⁶ Türkçe şarkıda Ermenice “hızor” [kudretli] kelimesi kullanılmıştır. .

¹⁷ Deir-es-Zor’un yakınından geçen bir ırmak.

¹⁸ Türkçe şarkıda Ermenice “mayrik” [anne] kelimesi kullanılmış ve tekrarlanmıştır.

¹⁹ Cemal Paşa (1872-1922): Türk devlet adamı; “İttihat ve Terakki” Cemiyeti’nin liderlerinden; Jön Türklerin liderlik “Troyka”sı mensubu ve Ermeni Soykırımı’nın başlıca sorumlularından.

^{19a} Ermenice “Fırat”.

²⁰ Türkçe şarkıda Ermenice “get” [nehir] sözcüğü kullanılmıştır.

²¹ Türkçe şarkıda Ermenice “köpek” kelimesi kullanılmıştır.

²² Türkçe şarkıda Ermenice “kamavor(lar/ner)” [gönüllüler] sözcüğü kullanılmıştır.

YAZAR HAKKINDA

Etnolog, folklorcu **VERJINE SVAZLIAN**, 1934 yılında Kahire’de (Mısır), kendisi de Ermeni Soykırımı’ndan kıl payı kurtulmuş, yazar ve toplum adamı Karnik Svazlian’ın ailesinde dünyaya geldi.

1947’de, ebeveyniyle birlikte vatanı olan Ermenistan’a döndü.

1956’da, Kh. Abovian Devlet Pedagoji Enstitüsü’nün Ermenice Dili ve Edebiyatı bölümünden üstün başarıyla mezun oldu.

1955’ten itibaren, kendi inisiyatifıyla, Batı Ermenistan’dan, Kilikya’dan ve Anadolu’dan zorla sürgüne gönderilip sonra Ermenistan’a dönenler tarafından aktarılmış çeşitli lehçelerdeki folklor kalıntılarını yazıya dökmeye başlayıp tamamen kaybolmaktan kurtardı. Aynı zamanda da Ermeni Soykırımı’nın hayatta kalan görgü tanıkları tarafından anlatılan anıları ve söylenen tarihsel nitelikli şarkıları kaleme aldı.

1958’den itibaren, Ermenistan Bilimler Akademisi’ne bağlı M. Abeğyan Edebiyat Enstitüsü’nde çalışmaya başladı. Lisans sonrası eğitimi sırasında, M. Abeğyan’ın burslu öğrencisi oldu (akademisyen K. Melik-Ohancanyan’ın bilimsel liderliğinde).

1961’den beri, Ermenistan Ulusal Bilimler Akademisi’ne bağlı Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü’nde ve 1996’dan beri de Ermenistan Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi’ne bağlı Ermeni Soykırımı Müze-Enstitüsü’nde çalışmaktadır.

Adaylık tezini 1965’te, doktora tezini de 1995’te verdi.

Ülke içinde ve uluslararası alanda düzenlenen bazı konferanslara katıldı ve folklor, etnografya ve Ermeni Davası konulu konuşmalar yaptı.

Anavatan’da ve Diaspora’da yayımlanmış bazı bilimsel makaleler de kaleme almıştır.

YAYIMLANMIŞ ESERLERİ

Sarkis Haykuni. Kyankın u gordsı [Sarkis Haykuni. Life and Work]. ‘Hay asgagruytyun yev banahyusutyun’ [‘Ermeni Etnografyası ve Folkloru’]. Cilt. 4. Yerevan, ESSC BA Yayınevi, 1973 (Ermenice).

Artsakh-Utik. ‘Hay joğovırdakan hekyatner’ [‘Ermeni Halk Hikâyeleri’]. Cilt. 6. Yerevan, ESSC BA Yayınevi, 1973 (Ermenice).

Taron-Turuberan. ‘Hay joğovırdakan hekyatner’ [‘Ermeni Halk Hikâyeleri’]. Cilt. 12. Yerevan, ESSC BA Yayınevi, 1984 (Ermenice).

Musa Ler [Musa Dağ]. ‘Hay asgagruytyun yev banahyusutyun’ [‘Ermeni Etnografyası ve Folkloru’]. Cilt. 16. Yerevan, ESSC BA Yayınevi, 1984 (Ermenice).

Kilikia. Arevmutahayots banavor avandutyunı [Kilikya. Batı Ermenilerinin Sözlü Gelenekleri]. Yerevan, EC UBA’nın "Gitutiun" Yayınevi (Ermenice).

Meds Yeğern. Arevmutahayots banavor vikayutyunner [Büyük Soykırım. Batı Ermenilerinin Sunduğu Sözlü Kanıtlar]. Yerevan, EC UBA "Gitutiun" Yayınevi, 1995 (Ermenice).

Meds Yeğernı arevmıtahayots huşapatumnerum yev turkalezu yergerum [Batı Ermenilerinin Hatıralarında ve Türkçe Şarkılarında Büyük Soykırım]. Yerevan, EC UBA "Gitutiun" Yayınevi, 1997 (Ermenice).

Genotsid v vospominaniakh i turkoiazыchnikh pesniakh zapadnykh armian [Batı Ermenilerinin Hatıralarında ve Türkçe Şarkılarında Büyük Soykırım]. Yerevan, EC UBA "Gitutiun" Yayınevi, 1997, (Rusça).

Van-Vaspurakan. ‘Hay joğovırdakan hekyatner’ [‘Ermeni Halk Hikâyeleri’]. Cilt. 15. Yerevan, EC UBA "Gitutiun" Yayınevi, 1998 (Ermenice).

The Armenian Genocide in the Memoirs and Turkish-Language Songs of the Eyewitness Survivors. Yerevan, "Gitutiun" Publishing House of the NAS RA, 1999.

Bolsahayots banahyusutyunı [İstanbul Ermenilerinin Sözlü Gelenekleri]. Yerevan, EC UBA "Gitutiun" Yayınevi, 2000 (Ermenice).

Hayots tseğspanutyun. Akanates veraproğneri vikayutyunner [Ermeni Soykırımı. Hayatta Kalan Görgü Tanıklarının Anlattıkları]. Yerevan, EC UBA "Gitutiun" Yayınevi, 2000 (Ermenice).

Hayots tseğspanutyunı yev patmakan hişoğutyunı [Ermeni Soykırımı ve Tarihsel Hafıza]. Yerevan, EC UBA "Gitutiun" Yayınevi, 2003 (Ermenice).

The Armenian Genocide and the Historical Memory. Yerevan, "Gitutiun" Publishing House of the NAS RA, 2004.

ÖDÜLLER

1985'te, ESSC BA Prezidyumu'nun Takdirnamesine layık görülmüştür.

Aynı yıl içerisinde, Musa Dağlı Yurttaşlar Genel Derneği ona "**Şerefli Musa Dağlı**" Altın Madalyası'nı vermiştir.

1992'de, "Zeytun" tarih-kültür derneği ona "**Şerefli Zeytunlu**" ünvanını vermiştir.

1999'da, "Van-Vasporakan" Yurttaşlar Derneği ona "**Şerefli Vasporakanlı**" ünvanını verdi.

24 Nisan 2000 tarihinde, Ermeni Soykırımı'nın 85. Yıldönümü vesilesiyle Ermeni Sorunu'nun tarihçesi, Ermeni Soykırımı ve Diaspora Ermenileri konulu bilimsel araştırmaları için Ermenistan Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi Prezidyumu'nun "**Şeref Diploması**"yla ödüllendirildi

2002 yılında, Tekeyan Kültür Derneği tarafından kendisine "**Haykaşen Uzunyan**" edebiyat-filoloji ödülü verildi.

2003'te, Ermenistan Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi Prezidyumu ve "Ermenilere Karşı Samimi Olanlar" Uluslararası Komitesi kendisini "Ermeni Soykırımı'nın kınanması ve insanseverlik ilkelerinin yerleştirilmesine yönelik faaliyetler için verilen **Fridtjof Nansen Hatıra Madalyası**"yla taltif etti.

KAYNAKÇA

- Adalian, Rouben. (1995). *Remembering and Understanding the Armenian Genocide*. Yerevan.
- Akçam, Taner. (1997). *The Genocide of the Armenians and the Silence of the Turks*. Toronto.
- Amerikyan despan Henry Morgenthaui huşeri yev Haykakan Eğerni gağtnikneri [*Amerikan Büyükelçisi Henry Morgenthau 'ın Hatıraları ve Ermeni Soykırımı 'nın Sırları*]. (1990). Yerevan (Ermenice).
- Andreassian, Tigran. (1935). *Zeytuni taragrutyuni yev Suedio apstambutyuni [Zeytun 'dan Sürgün ve Suedia İsyanı]*. Halep (Ermenice).
- Antonian, Aram. (1921). *Meds vociri [Büyük Cürüm]*. Boston (Ermenice).
- Aram, Aspet. (1961). *Drvagner Hacno herosamarten [Kahraman Hacı'nın Muharebesi 'nden Bölümler]*. Beyrut (Ermenice).
- Armenian Genocide. Resource Guide*. (1988). Washington.
- Arzumanian, Makich. (1969). *Hayastan. 1914-1917 [Ermenistan. 1914-1917]*. Yerevan (Ermenice).
- Bardakjian, Gevorg B. (1985). *Hitler and the Armenian Genocide*. Cambridge.
- Barseghian, Lavrenti. (2001). *Hayots tseğaspanutyun hraparakaynoren datapartman yev canaçman jamanakagrutyun (1915-2000) [Ermeni Soykırımı 'nın Kamuoyu Önünde Kınanmasının ve Tanınmasının Kronolojisi (1915-2000)]*. Yerevan (Ermenice).
- Boghossian, K. P. (1942). *Hacni inthanur padmutyuni [Hacı'nın genel tarihi]*. Los Angeles (Ermenice).
- A Crime of Silence. The Armenian Genocide*. Cambridge, 1985.
- Dadrian, Vahakn. (1991). *Documentation of the Armenian Genocide in Turkish Sources*. London.
- Dadrian, Vahakn. (1995). *Haykakan tseğaspanutyuni hetpaterazmyan osmanyen khorhırdaranin mec [Ermeni Soykırımı savaşı sonrası Osmanlı Meclisi 'nde] "Paykar" [“Mücadele”]*. No. 4, Yerevan (Ermenice).
- Dadrian, Vahakn. (1995). *The History of the Armenian Genocide. Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*. Providence, Oxford.
- Fein, Hellen. (2000). *Denying Genocide. From Armenia to Bosnia*. London.
- Galoustian, Grigor. (1934). *Maraş kam Germanik yev heros Zeytun [Maraş veya Germanik ve Kahraman Zeytun]*. New York (Ermenice).

- Gushakjian, Martiros. (1970). *Huşamatyan Musa Leran [Musa Dağ Hatıraları Kitabı]*. Beyrut (Ermenice).
- Guttmann, Joseph. (1948). *The Beginning of Genocide*. New York.
- Hambarian, Azat. (1990). *Arevmtahayeri 1915 t. kotoradsneri yev inknapaştpanakan marteri [1915 yılında yapılan meşru müdafaa muharebeleri ve batı Ermenilerine yönelik katliamlar]*. Yerevan (Ermenice).
- Haykaz, Aram. (1957). *Şapin-Garahissarn u ir herosamartı [Şebinkarahisar ve Şebinkarahisar muharebesi]*. New York (Ermenice).
- Haykuni Sarkis. (1895). *Korads u moratsvads hayer. Trapizoni hay-mahmedakan gyuğern u nrants avandutyunneri [Kaybolmuş ve unutulmuş Ermeniler. Trabzon'un Ermeni-Müslüman köyleri ve onların gelenekleri]*. "Ararat." Vağarşapat (Ermenice).
- Hişatakaran nvirvads Vaspurakani 1890-i ev 1915-i herosamarterun [Vaspurakan'da 1890'da ve 1915'te yapılan kahramanca muharebelere adanmış edebi anıt]*. (1945). Kuzey Amerika (Ermenice).
- Huşamatyan Meds Yeğerni [Büyük Felaketin Yıldönümü Kitabı]*. (1965). Beyrut (Ermenice).
- Hovannisian, Richard G. , ed. (1988). *The Armenian Genocide in Perspective*. New Brunswick, Oxford.
- Hovannisian, Richard G. (1997). *Denial of the Armenian Genocide with Some Comparisons to Holocaust Denial*. Australia.
- Hovhannisyan, Nikolay. (2002). *The Armenian Genocide: Armenocide. Causes, Commission, Consequences*. Yerevan.
- Jizmejian, Manuk. (1930). *Patmutyun amerikahay kağakakan kusaktsutyants. 1890-1925 [Amerikan Ermeni Siyasi Partilerinin Tarihi. 1890-1925]*. Fresno (Ermenice).
- Karapetian, Mher. (1998). *Hayots 1915-1916 tvakanneri tseğaspanutyanyan hartserı hay patmagrutyan mec [Ermeni tarihçiliğinde, 1915-1916 yıllarında uygulanmış Ermeni Soykırımı'na bağlı sorunlar]*. Yerevan (Ermenice).
- Keleshian, Missak. (1949). *Sis-Matyan [Sis Hakkında Kitap]*. Beyrut (Ermenice).
- Kirakossian, John. (1965). *Aracin hamaşkarhayin paterazmı ev arevmtahayutyunı [Birinci Dünya Harbi ve Batı Ermenileri]*. Yerevan (Ermenice).
- Kirakossian, John. (1983). *Yeritturkerı patmutyan datastani arac [Jön Türkler Tarihin Mahkemesi Önünde]*. Yerevan (Ermenice).
- Kloian, Richard D. (1985). *The Armenian Genocide. News Accounts from the American Press (1915-1922)*. Berkeley.
- Kuper, Leo. (1981). *Genocide: Its Political Use in the Twentieth Century*. New Haven, London.

- Lazian, Gabriel. (1946). *Hayastan yev Hay Datı (Vaveragrer) [Ermenistan ve Ermeni Davası (Belgeler)]*. Kahire (Ermenice).
- Mesrob, Levon. (1952, 1955). *Der-Zor [Deir-es-Zor]*. Vol. A, B. Paris (Ermenice).
- Nersissian, Mkrtich. (1991). *Hayeri tseğaspanyunyı osmanyanyan kaysrutyunum (Pastatığteri ev nyuteri joğovadsu) [Osmanlı İmparatorluğu 'nda Ermeni Soykırımı (Belge ve materyal koleksiyonu)]*. Yerevan (Ermenice).
- Papazian, Avetis. (1988). *Hayeri tseğaspanyunyı ist yeritturkeri datavarutyanyan pastatığteri [Jön Türk Davalarının Belgelerine Göre Ermeni Soykırımı]*. Yerevan (Ermenice).
- Papazian, Avetis. (2000). *Tseğaspanyunyı yev goyatevman paykar [Soykırım ve hayatta kalma savaşı]*. Yerevan (Ermenice).
- Papikian, Hakob. (1919). *Adanayi Yeğerni. "Teğekagir" [Adana katliamı. "Rapor"]*. İstanbul (Ermenice).
- Pinon, René. (1916). *La suppression des Armeniens. Méthode allemande – travail turc*. Paris.
- Poghosian, Haykaz M. (1969). *Zeytuni Patmutyunyı [Zeytin 'un Tarihi]*. Yerevan (Ermenice).
- Porter, Jack Nusan, ed. (1982). *Genocide and Human Rights. A Global Anthology*. Lanham, New York, London.
- Sahakian, A. (1955). *Dyutsaznakan Urfan yev ir hayordineri [Kahraman Urfa ve Ermeni Evlatları]*. Beyrut (Ermenice).
- Sahakian, Rouben G. (1970). *Türk-fransiyakan haraberutyunnerı yev Kilikian 1919-1921 tt. [1919-1921 yılları arasında Türk-Fransız ilişkileri ve Kilikya]*. Yerevan (Ermenice).
- Sarafian, Gevorg. (1953). *Patmutyunyı Antepi Hayots [Ayntap Ermenilerinin Tarihi]*. Vol. A, B. Los Angeles (Ermenice).
- Svazlian, Verjiné. (1984). *Musa Ler. "Hay azgagrutyun yev banahyusutyun" [Musa Dağ. "Ermeni Etnografyası ve Folkloru"]*. Cilt. 16, Yerevan, ESSC BA Yayınevi (Ermenice).
- Svazlian, Verjiné. (1994). *Kilikia. Arevmitahayots banavor avandutyunyı [Kilikya. Batı Ermenilerinin Sözlü Gelenekleri]*. Yerevan, EC UBA'nın "Gitutiun" Yayınevi (Ermenice).
- Svazlian, Verjiné. (1995). *Meds Yeğern. Arevmitahayots banavor vkayutyunner [Büyük Soykırım. Batı Ermenilerinin Sunduğu Sözlü Kanıtlar]*. Yerevan, EC UBA "Gitutiun" Yayınevi (Ermenice).
- Svazlian, Verjiné. (1997). *Meds Yeğernı arevmitahayots huşapatumnerum yev turkalezu yergerum [Batı Ermenilerinin Hatıralarında ve Türkçe Şarkılarında Büyük Soykırım]*. Yerevan, EC UBA "Gitutiun" Yayınevi (Ermenice).
- Svazlian, Verjiné. (1997). *Genotsid v vospominaniikh i turkoiazychnikh pesniakh zapadnykh armian [Batı Ermenilerinin Hatıralarında ve Türkçe Şarkılarında Büyük Soykırım]*. Yerevan, EC UBA "Gitutiun" Yayınevi (Rusça).

Svazlian, Verjiné. (1999). *The Armenian Genocide in the Memoirs and Turkish-Language Songs of the Eyewitness Survivors*. Yerevan, "Gitutiun" Publishing House of the NAS RA.

Svazlian, Verjiné. (2000). *Hayots tseğaspanutyun. Akanates veraproğneri vkayutyunner [Ermeni Soykırımı. Hayatta Kalan Görgü Tanıklarının Anlattıkları]*. Yerevan, EC UBA "Gitutiun" Yayınevi (Armenian).

Svazlian, Verjiné. (2003). *Hayots tseğaspanutyuni yev patmakan hişoğutyuni [Ermeni Soykırımı ve Tarihsel Hafıza]*. Yerevan, EC UBA "Gitutiun" Yayınevi (Armenian).

Svazlian, Verjiné. *Personal archive*. Unpublished materials.

Temirian, A. (1956). *Kessab (1909-1946) [Kessab (1909-1946)]*. Beyrut (Armenian).

Terzian, S. H. (1956). *Hacni utamsya dyutsaznamartı [Sekiz Ay Süren Hacı Muharebesi]*. Buenos-Aires (Armenian).

Torossian, Shmavon T. (1987). *Kilikyayi hayeri azgayin azatagrakan şarjumnerı 1919-1920 tt. [1919-1920 tarihlerinde Kilikya Ermenilerinin Ulusal Kurtuluş Hareketleri]*. Yerevan (Armenian).

Tumanian, Hovhannes. (1959). *Yerkeri joğovadsu [Eserler Dizisi]*. Cilt 6. Yerevan (Armenian).

Véou, P. du (1954). *La passion de la Cilicie. 1919-1922*. Paris.

www.geocities.com/vsvaz333/ (Verjiné Svazlian'ın İnternet sayfası).

Copyright © 2004 V. Svazlian. Her hakkı mahfuzdur.

Bu kitap İnternet'te sadece ermeni.org ve ermeni.hayem.org sitelerinde yayımlanmak üzere tercüme edilmiştir.

Translated by Tigran Basmajian with the written permission of the copyright holder. Turkish translation © Tigran Basmajian.

This text cannot be republished, reprinted or reproduced in any other manner without a PRIOR written permission by Tigran Basmajian